

ΠΜΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΩΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΑ

Θέμα Διπλωματικής Εργασίας Ειδίκευσης:

Εναλλακτικά μέσα, φύλο και κοινωνικά κινήματα στην Ελλάδα:

από το ριζοσπαστικό φεμινισμό ως το queer

Επιβλέπουσα καθηγήτρια:

Μιχαηλίδου Μάρθα

Ονοματεπώνυμο: Δανάη Σιώζιου

Αριθμός Μητρώου: 4110M017

Τριμελής επιτροπή:

Μιχαηλίδου Μάρθα

Παραδείση Μαρία

Ψύλλα Μαριάννα

Αθήνα, Ιούνιος 2012

ΜΕΤ
ΕΙΣ

Περιεχόμενα:

1. Πρόλογος	σελ. 4
2. Εισαγωγή: όροι και διευκρινίσεις	σελ. 8
3. Οι έννοιες του κοινωνικού κινήματος και η ανάπτυξη του ριζοσπαστικού φεμινισμού της μεταπολίτευσης.	σελ.12
5. Κοινωνικά κινήματα φύλου και εναλλακτικά μέσα: δημιουργώντας χώρους έκφρασης, ελευθερίας, πολιτικής διεκδίκησης και πολιτισμικής αναχρηματοδότησης.	σελ.35
7. Αντί Επιλόγου	σελ.51
8. Βιβλιογραφία	σελ.57
9. Παράρτημα Ι	σελ.79
10. Παράρτημα ΙΙ	σελ. 93

«Ω, άνδρες! Αθηναίοι, Κορίνθιοι, ψυχίατροι και άλλοι.

Με σακατέψατε».

Νίκη- Ρεβέκκα Παπαγεωργίου

Πρόλογος

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας, είναι η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ κοινωνικών κινημάτων και εναλλακτικού τύπου στην περίπτωση του φεμινιστικού κινήματος και της εκδοτικής του δραστηριότητας στην Ελλάδα, από τη Μεταπολίτευση ως το 2009 περίπου με έμφαση σε τρία βασικά πεδία: τη μελέτη των φεμινιστικών εντύπων που εκδόθηκαν στην Ελλάδα, την περίοδο 1974-1990, την εκδοτική ύφεση της προς τα τέλη της δεκαετίας του '90 και εν κατακλείδι το πέρασμα στο διαδίκτυο από το 1996 και μετά.

Αντλώντας από την προβληματική των θεωριών για τα κοινωνικά κινήματα και τα εναλλακτικά μέσα, η εργασία προσεγγίζει το ριζοσπαστικό φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα μέσα από τα έντυπα του ως μορφών πολιτισμικών διαδικασιών και δυναμικών από τη μια και πολιτισμικού στοχασμού και κριτικής από την άλλη. Επιδιώκει να προσεγγίσει το ριζοσπαστικό φεμινιστικό κίνημα και τα συγκοινωνούντα σε αυτό κινήματα γύρω από το φύλο θέτοντας μία σειρά ερωτημάτων: Πώς οργανώνεται το γυναικείο/φεμινιστικό κίνημα και ποια δίκτυα το συναρθρώνουν; Συνιστούν τα εναλλακτικά μέσα πεδία κοινωνικοπολιτισμικών διεκδικήσεων και μετατοπίσεων; Ποιος ο ρόλος τους στην ανάπτυξη των κινημάτων που τα αφορούν και στους επιδιωκόμενους κοινωνικούς μετασχηματισμούς; Εισάγουν μία νέα τεχνολογία διαλεκτικότητας, διαπραγμάτευσης και ακτιβισμού; Πώς αναπλαισιώνουν τις σχέσεις ανάμεσα στο κίνημα και την κοινωνία, ανάμεσα στο φύλο και το χώρο, την εντοπιότητα και το παγκόσμιο, το πραγματικό και το δυνητικό; Πώς κατορθώνουν να λειτουργούν επιτελεστικά ως προς τους στόχους του κινήματος (υπαρκτού, επιθυμητού ή παρελθόντος); Πώς επαναπροσδιορίζονται τα ίδια αλλά και οι χρήστες τους με το πέρασμα από τα έντυπα στο/ή και στο διαδίκτυο;

Η ανάγνωση των παραπάνω ζητημάτων που ακολουθεί, αντλεί από την προβληματική της θεωρίας για τα κοινωνικά κινήματα¹, τα εναλλακτικά μέσα², καθώς και ζητήματα φύλου και χώρου στο συμβολικό πεδίο³. Επιμένει κυρίως στους στόχους του φεμινιστικού κινήματος και στις διαδικασίες προώθησης των στόχων (αξιοποίηση πολιτικών και κοινωνικών ευκαιριών, κινητοποίηση και αξιοποίηση πόρων και κεφαλαίων). Τόσο οι στόχοι όσο και οι διαδικασίες εντοπίζονται στην παρούσα εργασία στις διάφορες μορφές εναλλακτικού τύπου των εκάστοτε περιόδων, τις συλλογικότητες από τις οποίες αυτές προκύπτουν, τα δίκτυα που αναπτύσσονται και κατόπιν την πολιτιστική, κοινωνική και θεωρητική παραγωγή ιδεών και αγωνιστικών διεκδικήσεων που καλλιεργούνται και αναπτύσσονται.

Η εκδοτική έξαρση στα φεμινιστικά έντυπα από τη Μεταπολίτευση ως και τις αρχές της δεκαετίας του '90, θεώρησα ότι αποτελεί το βασικό πεδίο δράσης και διάδρασης των ριζοσπαστικών υποκειμένων που αναδύονται εντός και εκτός του κινήματος αυτή την εποχή, καθώς δεν συγκροτούν απλώς μία πλατφόρμα φωνών και διεκδικήσεων αλλά επί της ουσίας δημιουργούν χώρους έκφρασης και ελευθερίας εκεί που δεν υπήρχαν αποδομώντας τις κυρίαρχες κοινωνικές διαιρέσεις όπως ιδιωτικό-δημόσιο και αντιστοίχως γυναικείο-ανδρικό⁴.

¹ Για τα κοινωνικά κινήματα βλ. ενδεικτικά Mario Diani, "The concept of social movement", *The Sociological Review*, vol. 40, no 1, 1992, pp. 1-25 και Donatella Della Porta & Mario Diani, *Social Movements: An introduction*, Blackwell, Οξφόρδη, 1999.

² Για τα εναλλακτικά μέσα βλ.: Marisol Sandoval; Christian Fuchs, "Towards a critical theory of alternative media", *Telematics and Informatics*, vol.27, 2010, pp.141-150
Chris Atton, 2002. *Alternative Media*. Sage, London.
Lawrence Bennet, 2003. "New media power: the Internet and global activism", in Couldry Nick, Curran James (eds.) *Contesting Media Power. Alternative Media in a Networked World*, Rowman and Littlefield, London, pp. 17-38.

³ Τα θεωρητικά ζητήματα της σχέσης μεταξύ των εννοιών του «χώρου» και του «φύλου» αποτελεί κομβικό σημείο συνάντησης της θεωρίας για τα κοινωνικά κινήματα με τη θεωρία του φεμινισμού για τη σχέση ανάμεσα στο χώρο και τις κοινωνικές ταυτότητες.

⁴ Παρότι η διάκριση δημόσιου-ιδιωτικού θεωρείται σήμερα παρωχημένη ως αναλυτική κατηγορία, κατά τη γνώμη μου στον κόσμο όπου ζούμε η διάκριση αυτή παραμένει ισχυρή όπως και η διάκριση μεταξύ αρσενικού-θηλυκού τόσο στο υλικό όσο και στο συμβολικό πεδίο.

Ως αποτέλεσμα, αποτέλεσαν την πρώτη πλατφόρμα σαφώς φεμινιστικών φωνών και ιδεών στο δημόσιο χώρο, πυροδοτώντας την δημιουργία πολλών εντύπων, ομάδων και συλλογικοτήτων, η δράση και η δραστηριοποίηση των οποίων σε διάφορους τομείς, οργάνωσαν όχι μόνο το ριζοσπαστικό φεμινιστικό κίνημα, αλλά συνέβαλλαν ουσιαστικά στην παραγωγή θεωρίας και ιδεών τόσο σε κοινωνικό όσο και σε ακαδημαϊκό επίπεδο για ζητήματα φεμινισμού, φύλου, και αντίστοιχων κοινωνικοπολιτικών διεκδικήσεων. Οι φεμινίστριες προωθούν την εποχή αυτή νέα πεδία πολιτικών διεκδικήσεων πραγματοποιώντας τις δικές τους τομές⁵ στη ιστορία του γυναικείου κινήματος.

Με τρόπο ανάλογο, οι ίδιες γυναίκες επανα-διαπραγματεύονται τα όρια που θέτουν κυρίαρχες εννοιολογήσεις του φύλου. Στο πλαίσιο αυτό, έκρινα σκόπιμο και απαραίτητο να συμπεριλάβω στην παρούσα εργασία και την επιμέρους μελέτη της δράσης των κινημάτων, των συλλογικοτήτων και των κάθε λογής πρωτοβουλιών που αναπτύσσονται γύρω από ζητήματα φύλου και σεξουαλικότητας αυτή την εποχή παράλληλα και σε διάδραση με το φεμινιστικό κίνημα σε μία προσπάθεια περαιτέρω παρακολούθησης των δυναμικών και των προβληματισμών που αρθρώνονται γύρω από τα παραπάνω ζητήματα και τους ορατούς και αόρατους τρόπους που τα δρώντα υποκείμενα (agents) τα διαχειρίζονται εντός των οικείων πλαισίων, αλλά και διαλεκτικά σε επίπεδο πρωτοβουλιών, οργάνωσης σεμιναρίων, εκδηλώσεων κ.α.

Στη συνέχεια, επιχειρείται αντί επιλόγου μία επισκόπηση της σταδιακής ύφεσης του φεμινιστικού κινήματος από το '90 και μετά, με σκοπό τη διερεύνηση του

⁵ Όπου καινοτομίες και τομές κυρίως ως προς τις μορφές οργάνωσης, τον τρόπο άσκησης πολιτικής και το πολιτικό περιεχόμενο, σε ότι αφορά το πεδίο πολιτικοκοινωνικών διεκδικήσεων καθώς και τα μέσα και τους τρόπους αυτοοργάνωσης με τους οποίους απευθύνθηκε το ριζοσπαστικό κίνημα σε αυτό. (Ρεπούση, 2009). Βλέπε επίσης: Βαγιωνάκη, Μαρία Γεωργίου (2006), «Τα φεμινιστικά και τα γυναικεία έντυπα στην Ελλάδα (1975-2000), Θεματολογία, ιδεολογικοί προβληματισμοί και εκπαιδευτικές αντανakλάσεις», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Παιδαγωγική ισότητα δύο φύλων Θεσσαλονίκη.

μετέπειτα διασκορπισμού και διάχυσης των μελών και των κληροδοτημάτων του όπως αυτά διαμορφώθηκαν από τα διάφορα έντυπα και συλλογικότητες και το πέρασμα στο διαδίκτυο.

Συνοψίζοντας, τα βασικά ζητήματα της εργασίας, τα οποία διερευνούνται και οικοδομούνται είναι: η μελέτη των αυτόνομων εκδόσεων ως των κύριων μορφών εναλλακτικών μέσων που επέλεξε το ριζοσπαστικό φεμινιστικό κίνημα για την αυτοοργάνωση και την έκφραση του στο δημόσιο πεδίο πολιτικών διεκδικήσεων, αλλά και ως μίας εναλλακτικής ιστορικής και πολιτισμικής συγκρότησης οπτική που τροφοδότησε πολιτισμικά και κοινωνικά κεφάλαια, παρήγαγε δικές της θεωρίες και ιδέες και κάνοντας πολλές από αυτές πράξη συνέβαλλε σε πρωτότυπες τομές. Επιπλέον, η ανάγνωση της ανάδυσης και της ανάπτυξης δράσεων για την ύπαρξη και την υπεράσπιση νέων σεξουαλικών ταυτοτήτων και των δικαιωμάτων τους, με άλλα λόγια το λεσβιακό, ομοφυλοφιλικό και queer κίνημα ως συγκοινωνούντες κόσμοι του ριζοσπαστικού φεμινιστικού κινήματος και των γενικότερων πολιτικοκοινωνικών και πολιτισμικών διεργασιών που αυτό επέφερε. Τέλος, τη διερεύνηση της σημασίας της συρρίκνωσης των πεδίων πολιτικών διεκδικήσεων στα οποία δραστηριοποιούνται και της ανάπτυξης νέων στη θέση τους.

2. Εισαγωγή: Όροι και διευκρινίσεις

Στην παρούσα μελέτη, τέθηκαν μία σειρά από όρια σε σχέση με τους όρους, τις έννοιες και τα αντικείμενα της έρευνας. Καταρχήν επέλεξα να δώσω ιδιαίτερη έμφαση στην αυτόνομη φεμινιστική διάσταση του γυναικείου κινήματος. Ως αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα ορίστηκαν οι ομάδες που λειτούργησαν έξω από τα επίσημα πολιτικά κόμματα του χώρου του κέντρου και της αριστεράς, αλλά και του συνδικαλιστικού (χώρου). Αυτή η απόφαση, αποτέλεσμα πολιτικής στάσης, προέκυψε από την υποκειμενική κρίση της γράφουσας, αλλά και από τον αυτοπροσδιορισμό των υπό μελέτη ομάδων και εντύπων ως μη εχόντων -άμεσων τουλάχιστον- σχέσεων με τα παραπάνω:

«Κανένα από τα κόμματα και οργανώσεις δε μπορεί να εκφράσει το γυναικείο κίνημα, όχι μόνο γιατί μέσα στα ανδροκρατούμενα κόμματα το γυναικείο ζήτημα δεν πήρε ποτέ την πραγματική του διάσταση αλλά και γιατί αναπαράγεται και μέσα στον αγώνα η διαίρεση των καθηκόντων ανάμεσα στα δυο φύλα». (Διακήρυξη της Κίνησης για την Απελευθέρωση των Γυναικών: όπως παρατίθεται στο Ρεπούση, 2009)

Φυσικά, οι κομματικοί μηχανισμοί ασχολούνται με το «γυναικείο ζήτημα», αναδεικνύοντας από πολύ νωρίς σχετικά θέματα, π.χ.: τη «δουλειά στις γυναίκες» και άλλα παρόμοια σχήματα σε μέρος της κομματικής δραστηριότητας ενώ ταυτόχρονα ο όρος «φεμινισμός» χρησιμοποιείται και αξιοποιείται ιστορικά με αμήχανο και αμφιλεγόμενο τρόπο στην σύγχρονη κομματική ορολογία, τόσο από τα δύο μεγάλα κόμματα Νέα Δημοκρατία (ΝΔ) και Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ), αλλά και από τα κόμματα της κοινοβουλευτικής αριστεράς –Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ), Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ), ΚΚΕ Εσωτερικού (ΚΚΕ εσ.),

και Συνασπισμό (ΣΥΝ) με τις ανάλογες διαφοροποιήσεις σε επίπεδο πολιτικών τακτικών και στρατηγικών. Το σύνταγμα του 1975 όπου γίνεται για πρώτη φορά λόγος για κοινωνική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών αποτέλεσε το σημείο εκκίνησης αυτής της αλλαγής στάσης εκ μέρους του πολιτικού κόσμου. Μετά τις εκλογές του '81 όλα τα κόμματα περιλαμβάνουν αναφορές στις γυναίκες και το «γυναικείο ζήτημα» τόσο στο προεκλογικό τους πρόγραμμα όσο και στο υλικό που διακινούν (αφίσες κ.α.)⁶.

Από την άλλη, ο ανδροκρατούμενος συνδικαλιστικός χώρος παρόλη την αυξανόμενη συμμετοχή γυναικών -κυρίως εργατριών- σε αυτόν υποβιβάζει τη σημασία των παραγόντων του φύλου, της κοινωνικής ταυτότητας κ.λπ. ανάγοντας τις κινητοποιήσεις του σε κατεξοχήν ταξικό ζήτημα. Κάθε διάκριση των γυναικών στον εργασιακό χώρο και στο συνδικαλιστικό κίνημα δημοσιοποιείται κυρίως μέσα από τα γυναικεία έντυπα.

Επιπλέον, στην παρούσα μελέτη, για λόγους οικονομίας και εντοπισμού, δεν περιλαμβάνονται επίσης τίτλοι του λεγόμενου «γυναικείου τύπου»⁷ ούτε έντυπα χριστιανικών και άλλων θρησκευτικών οργανώσεων, ενώσεων, σωματείων και συλλόγων, τα οποία απευθύνονται στις γυναίκες ή στο «γυναικείο κοινό».

Η δραστηριότητα και τα έντυπα τόσο του κομματικά οργανωμένου χώρου όσο και του «γυναικείου τύπου», δεν αναλύονται και οι λιγοστές αναφορές πραγματοποιούνται είτε για συγκριτικούς σκοπούς είτε εν είδη πλαισίωσης και συνεκτικού ιστού καθώς ο ρόλος τους στη διαμόρφωση της ιστορικής κουλτούρας της εποχής υπήρξε σημαντικός. Επίσης, αν και τις ίδιες περιόδους παρατηρείται

⁶ Για όλα τα παραπάνω βλέπε και τις μελέτες των Βαρίκα (1987), Βαγιωνάκη Μαρία Γεωργίου (2006).

⁷ βλέπε: *NTOMINO, GYNAIKA, BENTETA* κλπ.

σημαντική εκδοτική δραστηριότητα σε επαρχιακές πόλεις⁸ της Ελλάδας επίσης, και για τους ίδιους λόγους με παραπάνω, δεν συμπεριλαμβάνονται αυτοί οι τίτλοι, παρά γίνονται σύντομες αναφορές σε συλλογικότητες και ομάδες που ήταν δικτυωμένες με τις ανάλογες της Αθήνας κυρίως και δευτερευόντως της Θεσσαλονίκης.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι όροι φεμινιστικό ή γυναικείο κίνημα ή και κίνημα των γυναικών καθώς και γυναικείες ομάδες, ομάδες γυναικών ή φεμινιστικές ομάδες, χρησιμοποιούνται εναλλασσόμενοι ως όροι ομπρέλες που χρησιμεύουν δηλωτικά ως προς το περιεχόμενο των πολιτικών διεκδικήσεων και κινητοποιήσεων των γυναικών αυτή την εποχή.

Το υπό έρευνα υλικό αφορά τις διάφορες συλλογικότητες και τις δραστηριότητες αυτών, ιδίως τις εκδοτικές γύρω από ζητήματα φεμινισμού και φύλου σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Επέλεξα έντυπα και όπου αυτό κατέστη δυνατόν σειρές εντύπων, καθώς και συναφές υλικό, όπως μπροσούρες, αφίσες, φωτογραφίες, φυλλάδια, δίπτυχα, τρίπτυχα, προκηρύξεις κλπ., τα οποία συνέβαλλαν στην περαιτέρω αποτύπωση και ακολούθως κατανόηση και εμβάθυνση των διαφορετικών περιόδων και του κλίματος αυτών κάθε φορά. Οι συγκεκριμένες ομάδες και αντιστοίχως τα έντυπά τους συγκροτούνται γύρω από μία ευρύτερη προβληματική σχετικά με το γυναικείο/ φεμινιστικό κίνημα, αποφεύγοντας την ένταξη σε ευρύτερες ταυτότητες σαν και αυτές που ευαγγελίζονταν τα πολιτικά κόμματα και οι φορείς τους στο πλαίσιο του διαλόγου για τα δικαιώματα των γυναικών.

Η επιλογή του ερευνητικού υλικού που συμπεριλήφθηκε -και που σαφώς δεν εξαντλεί το αντικείμενό του- έγινε μετά από την προσεχτική έρευνα και μελέτη όλων των διαθέσιμων εντύπων και διάφορων αρχειακών και βιβλιογραφικών πηγών. Μεταξύ άλλων αναζητήθηκαν στις Δημοτικές Βιβλιοθήκες Αθήνας και Θεσ/κης, στη

⁸ Ιδίως στην Πάτρα, τις Σέρρες, τα Χανιά, αλλά και στα Γιάννενα και την Ξάνθη όπου αναπτύσσεται και ένα αρκετά μεγάλο αναρχοφεμινιστικό και αναρχοqueer μέτωπο, δραστήριο έως σήμερα.

Βιβλιοθήκη Γυναικείων Θεμάτων της Γραμματείας Ισότητας των Φύλων του Υπουργείου Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης στην Αθήνα, στο ιδιωτικό αρχείο Δελφύς στην Αθήνα και στο αρχείο του Λυκείου Ελληνίδων και στο ηλεκτρονικό αρχείο του Εργαστηρίου Σπουδών Φύλου του Παντείου Πανεπιστημίου Αθήνας.

Η έννοια του κοινωνικού κινήματος και η ανάπτυξη του ριζοσπαστικού φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα.

«Και να που διαβάζω ξανά για το ταξίδι σου στην Ινδία
Με τον Γκάρντνερ Σνάιντερ και τον Πήτερ Ορλόφσκι. Τελεία.
Ποιος έβγαλε την φωτογραφία όπου οι τρεις σας
Στέκεστε με φόντο τα μοδάτα Ιμαλάια;
Η αρκούδα;»
Joanne Kyger, Μια κακία για τον Άλεν⁹

Η έννοια του κοινωνικού κινήματος είναι συνυφασμένη με τις έννοιες της εξουσίας, της κυριαρχίας και αντιστοίχως της σύγκρουσης και της συλλογικής δράσης. Στο γνωστικό πεδίο της κοινωνιολογίας τα κοινωνικά κινήματα αντιμετωπίζονται ως ρευστές, πολύμορφες και πολύπλοκες, εναργές καταστάσεις ή «πραγματικότητες», πράγμα το οποίο τα διαφοροποιεί από επίσημους θεσμικούς πολιτικούς φορείς. Σε αυτό το πλαίσιο τα οποία συγκροτούνται, και στο εσωτερικό των οποίων συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν, δρώντα υποκείμενα με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, καταβολές και αντιλήψεις για τον (κοινωνικό) κόσμο και τις διάφορες πρακτικές. Ως αποτέλεσμα, προκύπτουν πολλαπλοί ορισμοί, εννοιολογήσεις και θεωρητικές επεξεργασίες αυτών¹⁰. Η διερεύνηση αυτών των

⁹ Από τη συλλογή *The Again: Poems 1989-2000*, μτφρ. Χίλντα Παπαδημητρίου

¹⁰ Όπως συμβαίνει με πολλά κοινωνιολογικά φαινόμενα, η ομπρέλα περιγραφής των κοινωνικών κινήματων χωράει πολλά, όπως: το φεμινιστικό κίνημα ή κίνημα των γυναικών, κινήματα εργατών και συνδικαλιστικών οργανώσεων, φασιστικά κινήματα, αντιφασιστικά και αντιρατσιστικά κινήματα, κινήματα αντιψυχιατρικής και για την αναμόρφωση των ψυχιατρείων, εθνικιστικά κινήματα, οικολογικά και περιβαλλοντικά κινήματα, κινήματα υπέρ ή κατά των αμβλώσεων, κινήματα για την ειρήνη, την εκεχυρεία, τον αφοπλισμό και τα δικαιώματα των ζώων, πιο πρόσφατα τα κινήματα γύρω από το φύλο: *lgbt, queer, transfeminist*. Αυτό είναι ενδεικτικό των δυσκολιών που προκύπτουν στον ορισμό και την περιγραφή του κοινωνικού κινήματος ως αναλυτικής κατηγορίας και έννοιας.

ορισμών ιχνηλατεί και τον αντιθεσμικό χαρακτήρα με τον οποίο αρθρώνονται τα κοινωνικά κινήματα, χαρακτηριστικό ιδιαιτέρως σημαντικό και στην περίπτωση του ριζοσπαστικού φεμινιστικού κινήματος στην ελληνική περίπτωση.

Ορισμοί των κοινωνικών κινήματων υπάρχουν σε μία σειρά από μελέτες, άρθρα, πρακτικά συνεδρίων, εγκυκλοπαίδειες και βιβλία. Συμφωνώντας με τις παρατηρήσεις των Snow, Soule και Kriesi (2004) για τους βασικούς άξονες στην περιγραφή των κοινωνικών κινήματων, ένας επαρκής ορισμός είναι και αυτός που προσφέρουν στο βιβλίο τους για τα κοινωνικά κινήματα «τα κοινωνικά κινήματα μπορούν να εννοηθούν ως συλλογικότητες με κάποιο βαθμό οργάνωσης εκτός θεσμικών και οργανωτικών καναλιών για το σκοπό της αμφισβήτησης ή υπεράσπισης κάποιας εκτεταμένης αρχής, βασισμένης είτε θεσμικά είτε πολιτισμικά, μέσα στην ομάδα, οργάνωση, κοινωνία, κουλτούρα, ή τάξης πραγμάτων της οποίας αποτελούν μέρος»¹¹.

Η πρώτη δυσκολία που καθίσταται σαφής με τη διατύπωση του παραπάνω ορισμού είναι ότι εμπεριέχει όρους, οι οποίοι χρειάζονται οι ίδιοι περαιτέρω διευκρινίσεις ως προς την αναλυτική κατηγορία την οποία περιγράφουν. Οι παρακάτω ορισμοί καθένας με το δικό του κέντρο βάρους, δίνουν διαφορετικές προσεγγίσεις και βοηθούν στην αποκρυστάλλωση της έννοιας του κοινωνικού κινήματος ως αναλυτικής κατηγορίας¹².

«Τα κοινωνικά κινήματα μπορούν να ιδωθούν ως συλλογικότητες που επιδιώκουν να καθιερώσουν μία νέα τάξη πραγμάτων (a new order of life). Έχουν το σημείο εκκίνησής τους σε μία κατάσταση αναταραχής και πηγάζουν από τη δύναμη της πρόθεσής τους από τη μια και από τη δυσαρέσκεια με την παρούσα τάξη

¹¹ Snow David A, Sarah Anne Soule, Hanspeter Kriesi (2004), “Mapping the Terrain”, in *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Oxford, σελ. 11. Όλες οι μεταφράσεις αποσπασμάτων της ξενόγλωσσας βιβλιογραφίας, τα οποία παρατίθενται είναι δικές μου.

¹² Για τους ορισμούς που ακολουθούν βλέπε Crossley, Nick (2002), *Making Sense of Social Movements*, Open University Press, Philadelphia, σελ. 2-15)

πραγμάτων από την άλλη, από ευχές και ελπίδες για ένα νέο τρόπο ζωής. Η καριέρα ενός κοινωνικού κινήματος αποτυπώνει την εμφάνιση ενός νέου τρόπου ύπαρξης.» (Blumer 1969, όπως παρατίθεται στον Crossley 2002: 2-15)

Ο Blumer χρησιμοποιεί επίσης τις έννοιες της συλλογικότητας, της τάξης πραγμάτων, της σύγκρουσης και της επιθυμίας για αλλαγή. Η πιο σημαντική αλλαγή εδώ είναι η χρήση της λέξης «καριέρα»¹³ στην προσπάθεια περιγραφής της βιογραφίας ενός κινήματος, η οποία αντηχεί την αδυναμία απεμπλοκής από το σύστημα ιεραρχιών και αξιών του νεοφιλελευθερισμού όπου όλες οι πρωτοβουλίες είναι συνυφασμένες με τις έννοιες της επιτυχίας και του κέρδους, αφού ζωή εκτός αγοράς δεν υπάρχει. Η φετιχιστική σχεδόν λογική που σχετίζεται με αυτού του είδους την αποτίμηση της δράσης ενός κινήματος αποτελεί κοινό τόπο σε πολλούς κοινωνιολόγους λειτουργώντας πληθωριστικά σε μία κατεύθυνση που δεν μπορεί να απεγκλωβιστεί από το λεξιλόγιο και τα πλαίσια του δυτικού νεοφιλελεύθερου συστήματος.

«Τα κοινωνικά κινήματα εννοούνται καλύτερα ως προσωρινά δημόσια πεδία, ως στιγμές συλλογικής δημιουργικότητας που παρέχουν στις κοινωνίες ιδέες, ταυτότητες ακόμη και ιδανικά.» (Eyerman and Jamison 1991: 4 στο Crossley 2002)

Οι Eyerman and Jamison, εισάγουν τις έννοιες του χώρου και της δημιουργικότητας με άξονα την κατασκευή ταυτοτήτων και ιδανικών, ενώ τονίζουν την παροδικότητα και άρα την αναπόφευκτη εκπνοή των κινήματων και των αποτελεσμάτων αυτών. Ταυτίζουν τα ίδια τα κινήματα με τα πεδία που εκείνα διεκδικούν και επιχειρούν να δημιουργήσουν καταρχήν στο δημόσιο χώρο ενώ εξαντλούν τις προθέσεις τους στην (ανά)παραγωγή νέων ταυτοτήτων και ιδανικών χωρίς να διερευνούν ιδιαίτερα την ελαστικότητα και τη χαλαρότητα αυτών των όρων

¹³ “career” στο πρωτότυπο.

που αποτελούν μόνιμο διακύβευμα και αντικείμενο διαλεκτικής και αντιπαράθεσης στα κοινωνικά κινήματα, ιδιαίτερα αυτών του φύλου.

«Οι επίμαχες πολιτικές προκύπτουν όταν συνηθισμένοι άνθρωποι, συχνά σε συνασπισμό με πολίτες με μεγαλύτερη επιρροή, ενώνουν τις δυνάμεις τους για να συγκρουστούν με ελίτ, αρχές και αντιπάλους... Όταν υποστηρίζονται από πυκνό κοινωνικό δίκτυο και ωθούνται από πολιτισμικά σύμβολα που να είναι αντιληπτά από την κοινή λογική και προσανατολισμένα προς τη δράση, οι επίμαχες πολιτικές οδηγούν σε συνεχή αλληλεπίδραση με τους αντιπάλους. Το αποτέλεσμα είναι το κοινωνικό κίνημα.» (Tarrow 1998: 2 όπως παρατίθεται στο Crossley 2002).

Ο Tarrow, μετατοπίζει το κέντρο βάρους της επιρροής ενός κινήματος στο πολιτισμικό και κοινωνικό πεδίο στο οποίο αυτό λαμβάνει χώρα. Τονίζει τη σημασία της συμβολικής διάστασης των πολιτικών διεκδικήσεων των κινήματων, τα οποία δεν διεκδικούν απλώς θεσμικές αλλαγές αλλά συχνά την επανανοσηματοδότηση της ίδιας της πολιτισμικής κουλτούρας και του συστήματος αξιών μίας κοινωνίας. Η αλληλεπίδραση και η αλληλοϋποστήριξη με μέρη του κοινωνικού συνόλου που αναγνωρίζουν παρόμοιες ανάγκες στην κινηματική δράση ενός κινήματος είναι καθοριστικός παράγοντας για την διάρθρωση και την έκφραση των αιτημάτων και των προτάσεών του.

Επεκτείνοντας τους εννοιολογικούς και περιγραφικούς ορίζοντες για τα κοινωνικά κινήματα η δουλειά των Melucci (1986, 1996) και Crossley (1999b)¹⁴ είναι πολύ ενδιαφέρουσα σε σχέση με αυτή την ερώτηση καθώς ιδιαίτερος ο πρώτος δημιουργεί μία τομή αναδεικνύοντας εναλλακτικές πρακτικές των λεγόμενων «νέων κοινωνικών κινήματων» που αντικαθιστούν συχνά την επιθετική σύγκρουση και διαμαρτυρία με την καλλιέργεια νέων τρόπων ζωής και οργάνωσης που μπορεί επίσης

¹⁴ Ο.π. στο Crossley 2002

να είναι αποτελεσματικοί. Άλλωστε τα κοινωνικά κινήματα υπάρχουν ακόμα και όταν δεν είναι όλη την ώρα συντεταγμένα σε μία π.χ. δημόσια πορεία διαμαρτυρίας. Επιπλέον, με αυτό το συμπέρασμα υπογραμμίζεται και το αντίστοιχο συμπέρασμα ότι δηλαδή κάθε ομάδα ατόμων που οργανώνεται σε μορφή συλλογικότητας και προχωρά σε διαμαρτυρίες δεν αποκτά απαραίτητα κινηματικά χαρακτηριστικά.

Η χρησιμότητα αυτής της παρατήρησης δεν έγκειται φυσικά στην περιθωριοποίηση της διαμαρτυρίας ως παράγοντα και ως χαρακτηριστικό των κινήματων πόσο μάλλον για τα κινήματα που συζητούνται στην παρούσα εργασία όσο στην κατανόηση ότι πέρα από τις δημόσιες διαμαρτυρίες και συγκρούσεις τα κινήματα μετέρχονται πληθώρα εναλλακτικών τρόπων και μέσων δραστηριοποίησης και διεκδίκησης ενώ επιπλέον γίνεται σαφές ότι κάθε διαμαρτυρία δεν αποτελεί κίνημα. Η διαμαρτυρία αποτελεί άλλωστε αναπόσπαστο κομμάτι των κοινωνικών κινήματων όπως εννοούνται στην παρούσα εργασία. Άλλωστε ακόμα και η αντίσταση στην παράδοση της διαμαρτυρίας και η υιοθέτησης εναλλακτικών τρόπων και μέσων διεκδίκησης συνιστά επίσης ένα είδος διαμαρτυρίας που αντιστέκεται στην ταυτοποίησή του με μία συγκεκριμένη φόρμα διαμαρτυρίας.

Επιστρέφοντας στον ορισμό που παρατέθηκε αρχικά οι καλύτεροι άξονες για να περιγράψει κανείς εν προκειμένω και το φεμινιστικό κίνημα στην ελληνική περίπτωση και τα συγκοινωνούντα σε αυτό κινήματα γύρω από ζητήματα φύλου και σεξουαλικής ταυτότητας είναι αυτοί που προτείνουν οι Della Porta και Diani σύμφωνα με τους οποίους τα κοινωνικά κινήματα βασίζονται σε (1) Ανεπίσημα δίκτυα βασισμένα σε (2) κοινά πιστεύω και μία σχετική μοναχικότητα, και τα οποία κινητοποιούνται γύρω από (3) συγκρουσιακά ζητήματα με (4) συχνή χρήση διάφορων μορφών διαμαρτυρίας. (Della Porta and Diani 1999: 16).

Αυτός ο ορισμός συμφωνεί με τους περισσότερους συγκλίνοντας στην υπογράμμιση των δικτύων, της διαμαρτυρίας και της σύγκρουσης. Παρόλα αυτά τα κινήματα αποτελούν πεδία διαφωνίας και σύγκρουσης και εσωτερικά, με αποτέλεσμα τα μέλη τους συχνά να διαφωνούν και να αναπροσαρμόζονται, να διασπώνται ή να «σβήνουν» ή να ανανεώνονται και να παράγουν νέες μορφές συλλογικοτήτων και νέα πεδία και πρακτικές δράσης και διεκδικήσεων.

Καθοριστικός για τη ανάπτυξη των θεωριών γύρω από τα κοινωνικά κινήματα στις επιστήμες της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας υπήρξε ο ορισμός του πολιτικού κοινωνιολόγου Max Weber, ο οποίος στις αρχές του 20ού αιώνα όρισε την πολιτική ως την «επιδίωξη (ή επιθυμία) συμμετοχής στην εξουσία ή άσκησης επιρροής στην διανομή (ή κατανομή) της εξουσίας στο εσωτερικό ενός κράτους, ή στις ανθρώπινες ομάδες που υπάρχουν μέσα σε αυτό» (Lenk 1990:26, Σαμίου 2006: 8). Κατά συνέπεια τα υποκείμενα που δρουν για την επίτευξη ενός σκοπού κινούνται από τη συνείδηση της επιθυμίας επίτευξης ενός σκοπού τόσο σε συμβολικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, η οποία με τη σειρά της οδηγεί σε μία συνειδητή επιλογή ενός οργανωμένου και προσανατολισμένου προς τη δημόσια ζωή σκοπού μέσω του οποίου τα υποκείμενα επιθυμούν τη διατήρηση ή την ανατροπή της υπάρχουσας κατάστασης (Lenk 1990:28, Σαμίου 2006:8). Η συνείδηση με άλλα λόγια είναι το πεδίο καθορισμού του πολιτικού χαρακτήρα των ιδεών και των πράξεων των δρώντων υποκειμένων (agents).

Κατά συνέπεια και η από κοινού διερεύνηση της σχέσης φύλου και πολιτικής –στο πλαίσιο της ανάλυσης του φεμινιστικού κινήματος- περιλαμβάνει τη διερεύνηση της συγκρουσιακής κατάστασης της συνείδησης όπου τα άτομα συνειδητοποιούν την συλλογικά αποδιδόμενη προς αυτά κοινωνική υπόσταση και ταυτότητα ως μη ατομικά επιλεγμένα. Αντί των ατόμων είναι το πεδίο της πολιτικής ως ο απόλυτος

χώρος διακυβέρνησης των θεσμών και των δομών των δυτικών κοινωνιών πια που καθορίζει τις παγιωμένες κοινωνικές θέσεις του φύλου ή των φύλων.

Σε αυτή τη λογική θα λέγαμε ότι το φεμινιστικό κίνημα στην ελληνική περίπτωση χαρακτηρίζεται από: την διάρθρωση του μέσα από ένα σύνολο αλληλοϋποστηριζόμενων συλλογικοτήτων, οι οποίες διακρίνονται από μία σχετική οργανωτική δομή, κάποια συσπείρωση αλλά και έλλειψη μαζικότητας και οι οποίες συγκρούονται τόσο με τις θεσμικές αρχές εξουσίας που υπονομεύουν την κοινωνική ισότητα όσο και με την κυρίαρχη ιστορική κουλτούρα της εποχής την επανανοηματοδότηση της οποίας απέναντι σε ζητήματα φύλου, σεξουαλικότητας, συγκρότησης υποκειμενικής και κοινωνικής ταυτότητας και δομών κοινωνικής ισότητας επιδιώκουν.

Ως προς τις πρακτικές, οι συλλογικότητες αυτές, χαρακτηρίζονται από την ίδρυση διαλεκτικών σχέσεων με το κοινό στο οποίο απευθύνονται μέσα από τη χρήση εναλλακτικών μέσων με στόχο τη μαζικοποίηση και την διάχυση των σκοπών τους καθώς και ακτιβιστικών δράσεων μέσα από συγκρούσεις και διαμαρτυρίες σε ότι αφορά το δημόσιο πεδίο, καταδεικνύοντας την ιδρυτική ρήξη του ριζοσπαστικού φεμινιστικού κινήματος με την καθιερωμένη διαίρεση του κοινωνικού χώρου σε δημόσιο και ιδιωτικό, όπου ο μὲν αποδίδονταν και ως εκ τούτου αποτελούσε πεδίο δράσης των ανδρών, ενώ ο ιδιωτικός με την έννοια κυρίως του οικιακού αποδίδονταν στις γυναίκες. Ηλικιακά χαρακτηρίζεται από πλειοψηφική νεαρών ηλικιών. Ιδεολογικά βασίζεται στο ριζοσπαστικό φεμινισμό της Δύσης χωρίς να ταυτίζεται η μία περίπτωση με την άλλη.

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός αναπτύσσεται στη Δύση στα τέλη της δεκαετίας του '60 και απηχεί το πολιτικό, ιδεολογικό και αισθητικό πνεύμα του γαλλικού Μάη, αλλά όχι μόνο. Τι ακριβώς όμως χαρακτηρίζει αυτή τη δεκαετία και ποια είναι τα νέα

αυτά δεδομένα που έρχονται να καθορίσουν, σε συνδυασμό με την γενικότερη μεταπολεμική ατμόσφαιρα και τα αδιέξοδά της, την ελληνική κοινωνία. Την περίοδο αυτή, η νεολαία αναδύεται ως ιστορικό υποκείμενο και αρθρώνει ριζοσπαστικό λόγο μέσω των φοιτητικών κινημάτων, τα κινήματα των «μαύρων» και των μειονοτήτων, της ανταποικιοκρατίας και της παγκόσμιας πολεμικής διαμαρτυρίας που πυροδοτεί ο πόλεμος στο Βιετνάμ. Η «Νέα Αριστερά», το παγκόσμιο χωριό, η αστικοποίηση και η γιγάντωση των πόλεων στον ύστερο καπιταλισμό, το ροκ, η κατάκτηση του διαστήματος, η ψυχανάλυση, η επέκταση και κυριαρχία της τηλεόρασης (που σύντομα καταφθάνει και στην ελληνική επαρχία), η κουλτούρα της αμφισβήτησης, το κίνημα των χίπηδων και το μεταμοντέρνο ορίζουν τις πολιτιστικές συντεταγμένες και την κουλτούρα της εποχής που μας αφορά¹⁵.

Μέσα σε όλα αυτά, αναδύεται σε Αμερική και Ευρώπη και το λεγόμενο «δεύτερο φεμινιστικό κύμα», μία τυπική περιοδολόγηση του οποίου θα το τοποθετούσε στο χρονικό πλαίσιο 1963-1982 με επτά βασικά σημεία-σταθμούς στην πορεία του όσον αφορά την Αμερική, η οποία αποτέλεσε σε μεγάλο βαθμό τη μήτρα των κινημάτων του δεύτερου φεμινιστικού κύματος. Οι βασικοί σταθμοί στην αμερικανική περίπτωση είναι μάλλον: η ίδρυση του “Status on Women” υπό τη διεύθυνση της Elenor Roosevelt το 1963, η δημοσίευση του βιβλίου της Betty Friedan «Το Θηλυκό Μυστικό» (“The Feminine Mystique”) την ίδια χρονιά (το οποίο σημειώνει ρεκόρ πωλήσεων και γίνεται “best seller”), οι θεσμικές κατοχυρώσεις ενάντια στις σεξιστικές διακρίσεις στο χώρο εργασίας και εκπαίδευσης το 1964 και το 1972 αντιστοίχως¹⁶, η δημιουργία του Εθνικού Οργανισμού για τις Γυναίκες και

¹⁵ Ενδεικτικά βλ. Α. Schildt-D. Siegfried, *Ανάμεσα στον Μαρξ και στην Coca-Cola. Νεανική κουλτούρα και πολιτική αλλαγή, 1960-1980* (μτφ. Νίκος Ζαρταμόπουλος). Κασταλία, Αθήνα 2010.

¹⁶ Το άρθρο 8 του αστικού κώδικα κατοχυρώνεται θεσμικά το 1964 με την πίεση μαζικών ακτιβιστικών κινητοποιήσεων και καθιστά παράνομες τις διακρίσεις λόγω φυλής, θρησκείας, καταγωγής και φύλου στο επαγγελματικό πεδίο. Οχτώ χρόνια αργότερα το άρθρο 9 του αστικού κώδικα για την εκπαίδευση απαγορεύει τις διακρίσεις και στο πεδίο της εκπαίδευσης. Και οι δύο νομοθετικές ρυθμίσεις

ανάλογες ομάδες¹⁷, η απόφαση για τη νομιμοποίηση των αμβλώσεων στις Η.Π.Α.¹⁸, τέλος, η προσπάθεια θεσμοθέτησης του “Equal Rights Amendment” και η αποτυχία αυτής.

Το ζήτημα της ισότητας των φύλων αποτέλεσε κοινωνικό αίτημα διεθνώς και απέκτησε μεγαλύτερη βαρύτητα από το 1975 και μετά όταν η χρονιά ανακηρύχθηκε έτος γυναίκας και η δεκαετία που θα ακολουθούσε δεκαετία της γυναίκας, σύμφωνα με τον Ο.Η.Ε. Στην Ευρώπη ανάλογες διαδικασίες με αυτές στην Αμερική δρομοδοτούν την θεσμική ανανέωση και την ίδρυση ανάλογων οργανισμών θεσμικών και αυτόνομων με σκοπό τη διεκδίκηση της κοινωνικής ισότητας ανάμεσα στα (δύο) φύλα. Οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος (ιδιαίτερα στην Αμερική) πιστεύουν και υποστηρίζουν σθεναρά την καθιέρωση και τη θεσμοθέτηση “de jure” και “de facto” – ή, με άλλα λόγια, τόσο θεσμικά όσο και πρακτικά- μέτρων προστασίας και νομοθεσίας, απαραίτητων για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων των γυναικών ως ισότιμων πολιτών της κοινωνίας.

Στην Ελλάδα η σχετική διαδικασία ξεκίνησε το 1975, μετά την πτώση της δικτατορίας των Συνταγματαρχών (Βαρίκα 1992 και 2000κ:293, Αθανασάτου 1995:295-296). Οι όποιες κινήσεις είχαν γίνει πριν το 1967 σιώπησαν κατά τη διάρκεια της χούντας. Η Ελλάδα και η Ευρώπη δεν συνοδοιπορούν, με αποτέλεσμα να γίνεται ορατή η αγωνία της εποχής για το ανέτοιμο κοινωνικά και πολιτιστικά περιβάλλον να αποδεχθεί τις νέες προκλήσεις και να ανταποκριθεί στα έξωθεν ερεθίσματα. Στην πραγματικότητα, η Ελλάδα είχε μείνει αποκομμένη από τις ευρωπαϊκές διεργασίες και τις τρεις μεταπολεμικές δεκαετίες με αποτέλεσμα να

παραμένουν στην πραγματικότητα για καιρό ενεργές μόνο στα χαρτιά.

¹⁷ Την ίδρυση του Εθνικού Οργανισμού για τις Γυναίκες (The National Organization for Women (NOW)) ακολούθησε η στήριξη και η συνεργασία εκ μέρους υφιστάμενων ή ιδρυθέντων κατόπιν οργανώσεων για τα δικαιώματα των μαύρων γυναικών, των ασιατικοαμερικών γυναικών, των λεβιών κ.α.

¹⁸ 22 Ιανουαρίου του 1973, ψηφίζεται από το ανώτατο δικαστήριο των Η.Π.Α. η απόφαση για τη νομιμοποίηση των εκτρώσεων στις 50 πολιτείες.

εισέλθει ετεροχρονισμένα σε αυτές και με τεράστιες αγκυλώσεις εξαιτίας των συνεχών πολιτικών και κοινωνικών κρίσεων, του υψηλού ποσοστού αναλφαβητισμού και συνολικά της ιστορικής κουλτούρας και των ιεραρχικών δομών μίας χώρας της οποίας οι δομές παραμένουν σφιχτά αλληλένδετες με την επίδραση και το ρόλο της εκκλησίας, της πατριαρχίας και τον παραδοσιακών ηθών

Στον πραγματικό χρόνο, η εισροή όλων αυτών των ερεθισμάτων στη δημόσια σφαίρα της ελληνικής κοινωνίας, μαζί με την επιβολή ενός στρατιωτικού καθεστώτος ορίζουν τις φρενήρεις ταχύτητες που καλείται να διαχειριστεί ο μοντέρνος ψυχισμός. Δεν έχει γραφεί ακόμα, με εξαίρεση την πρόσφατη έκδοση του βιβλίου της Λιλίκας Μπόμπολου *Φεμινισμός Εσωτερικού Χώρου* (2008), η συστηματική ιστορία του φεμινιστικού κινήματος μετά τη Μεταπολίτευση, και έτσι οτιδήποτε γνωρίζουμε προέρχεται από σκόρπια άρθρα, κείμενα και συζητήσεις, και ανεκμετάλλευτα αρχεία γυναικείου και φεμινιστικού έντυπου τύπου με πολύτιμο υλικό. Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα διαρθρώνεται και αναπτύσσεται μέσω της αλληλεπίδρασης ενός πολύπλοκου δικτύου αυτόνομων γυναικείων ομάδων που ιδρύονται και δραστηριοποιούνται διεκδικητικά και ακτιβιστικά μέσα από μία σειρά ροών και διακοπών που ορίζονται από προσπάθειες συσπείρωσης και τις συνακόλουθες ρήξεις, οι οποίες διαδέχονται η μία την άλλη μέχρι την οριστική καμπή του κινήματος προς τα τέλη της δεκαετίας του '90.

Μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974 ιδρύεται αμέσως η ΚΔΓ, «Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών». Η ιστορία της είναι σύνθετη και περιλαμβάνει την δημιουργία και τη διάλυση πολλών αυτόνομων γυναικείων ομάδων κυρίως στις μεγάλες πόλεις, την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα. Τα ενδιαφέροντα αυτών των ομάδων στρέφονταν γύρω από τη σεξουαλικότητα, την αναπαραγωγή και την οικογένεια και ήταν το αποτέλεσμα της δράσης φοιτητριών,

ενώ άλλες σχηματίζονταν με στόχο την έκδοση περιοδικών. Η εισαγωγή του ριζοσπαστικού φεμινισμού στην Ελλάδα ξεκινά στα τέλη της δεκαετίας του '70 από μικρές ομάδες γυναικών, οι οποίες στην συντριπτική πλειοψηφία τους είναι μεσοαστικής καταγωγής, κάτοικοι των δύο μεγάλων αστικών κέντρων και κυρίως της Αθήνας, μορφωμένες και αριστερής πολιτικής ιδεολογίες. Πολλές από αυτές έχουν ήδη αγωνιστική δράση από το παρελθόν με διαφορετικούς φορείς της αριστεράς ενώ οι περισσότερες είναι φοιτήτριες στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, κυρίως στις σχολές της φιλοσοφικής, της νομικής και της ιατρικής. Υπάρχουν όμως και δημόσιοι υπάλληλοι καθώς και εργάτριες με έντονη συνδικαλιστική δράση, το ποσοστό τους όμως είναι συγκριτικά μικρότερο.

Η Gisela Kaplan, σχολιάζοντας την συμμετοχή των γυναικών στα κινήματα της ευρύτερης αριστεράς της προηγούμενης περιόδου τονίζει ότι η ενεργοποίησή τους στις φοιτητικές και πολιτικές κινητοποιήσεις υπήρξε καθοριστική, καθώς ανακάλυπταν ότι τα δικά τους αιτήματα υποτιμούνταν σε ιδεολογικό επίπεδο και ιεραρχούνταν τελευταία στη συζήτηση (Kaplan 1992:9). Το ίδιο μπορεί να ισχυριστεί κανείς και για τις φεμινίστριες, οι οποίες είτε είχαν συμμετάσχει ενεργά στους πολιτικούς αγώνες της μεταπολεμικής εποχής (ή και νωρίτερα) είτε είχαν επιστρέψει από το εξωτερικό έχοντας επαφή με την κατάσταση εκεί. Αν στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο οι παλαιότεροι πολιτικοί αγώνες των γυναικών είχαν ξεχαστεί τουλάχιστον ως το Μάη του '68 καθώς οι οργανωμένες συλλογικότητες των φεμινιστριών είχαν διαλυθεί ή περιθωριοποιηθεί, στην Ελλάδα η καθυστέρηση αυτή διαρκεί σχεδόν μία δεκαετία παραπάνω μέχρι την εμφάνιση του «δεύτερου φεμινιστικού κύματος»¹⁹.

¹⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι το βιβλίο της Simone de Beauvoir *Το δεύτερο φύλο* (*Le deuxième sexe*), που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1949 και αποτελούσε τη μόνη μάλλον σύγχρονη διαθέσιμη φεμινιστική μελέτη γύρω από το γυναικείο ζήτημα τη δεκαετία του εξήντα δεν εκδίδεται στα ελληνικά

Το 1974 λοιπόν ιδρύεται η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών (ΚΔΓ), μία αυτόνομη ομάδα γυναικών με φεμινιστικό πρόταγμα, η οποία όμως κυρίως ως το '76 οπότε και διασπάται, διατηρεί πολλαπλές σχέσεις με το ΚΚΕ εσ. Σε αυτή συμμετέχουν γυναίκες από διαφορετικούς φορείς της αριστεράς, πολλές από τις οποίες είχαν ήδη συμμετοχή σε γυναικείες οργανώσεις προδικτατορικά (όπως π.χ. στην Πανελλήνια Ένωση Γυναικών Π.Ε.Γ. το 1964, η οποία διαλύεται από τη χούντα το '67 και τα μέλη της διώκονται). Η ΚΔΓ διασπάται το 1976 με αποτέλεσμα να προκύψουν δύο κομμάτια που θα κινηθούν ανεξάρτητα η Ένωση Γυναικών Ελλάδας (ΕΓΕ), η οποία πρόκειται στο ΠΑΣΟΚ και η ομοσπονδία γυναικών Ελλάδας (ΟΓΕ), η οποία πρόκειται στο ΚΚΕ. Ότι απομένει θα αποτελέσει την έκτοτε ΚΔΓ. Η ΚΔΓ εκδίδει αρχικά προκηρύξεις με τον τίτλο «Η Κίνηση» και από το 1976 ως το 1983 εκδίδει το περιοδικό *ΔΕΛΤΙΟ* που κυκλοφόρησε σε 22 τεύχη συνολικά και το όνομα του οποίου προήλθε από το ομώνυμο περιοδικό που εξέδιδε ως τη διάλυση της η Π.Ε.Γ.²⁰.

Το 1974 επανιδρύεται επίσης ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας με θεσμικά αιτήματα για την ισοτιμία των γυναικών ως πολιτών, αλλά και η Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών (ΚΑΓ) με πρώτη μεγάλη εκδήλωση την οργάνωση μίας έκθεσης για την αντισύλληψη τον Ιούλιο του 1976, η οποία είχε αρκετά μεγάλη διάχυση στην Αθήνα.

Το 1976 ιδρύεται μετά την ανάδειξη του αιτήματος για συσπείρωση των ομάδων που απαρτίζουν το γυναικείο/φεμινιστικό μέτωπο διεκδίκησης η Συντονιστική Επιτροπή Γυναικείων Εκπροσώπων Σωματείων (ΣΕΓΕΣ) με τη συμμετοχή γυναικείων ομάδων, σωματείων εργαζομένων και συλλόγων γυναικών.

παρά το 1979.

²⁰ Για μια αναλυτική ιστορία της ΚΔΓ βλέπε το βιβλίο της Μπόμπολου (2004).

Πρώτο μέλημα η άμεση αναθεώρηση του Οικογενειακού Δικαίου –η υλοποίηση δηλαδή της διάταξης 4, παρ.2, του Συντάγματος του 1975, που όριζε ότι «Έλληνες και Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις», καθώς και η διάταξη του άρθρου 116, παρ. 1, που έδινε στην πολιτεία παράταση ως τις 31.12.1982 για να καταργήσει τους νόμους που αντιστρατεύονταν την ισότητα των δύο φύλων- για τη θεσμική προώθηση και κατοχύρωση της οποίας διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο (βλέπε και Μπόμπολου, 2004).

Στην Επιτροπή Αγώνα συμμετέχουν μέλη της ΚΔΓ, της ΚΑΓ, του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, οι ομάδες γυναικών της Νομικής και της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, η ομάδα φοιτητριών της Ιατρικής Σχολής και του Βιολογικού Αθηνών και η ομάδα Πρωτοβουλίας Γυναικών του ΟΤΕ.

Η ιδιαίτερη συσπείρωση που παρατηρείται γύρω από το αίτημα για ισότητα των γυναικών ως πολιτών και για αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου σε θεσμικό επίπεδο, αποτελεί επί της ουσίας την αναβάθμιση του παλιού αιτήματος και στόχου του φιλελεύθερου φεμινισμού για είσοδο (ή έξοδο) της γυναίκας στο δημόσιο χώρο. Η διάκριση ιδιωτικού και δημόσιου χώρου –η οποία αν και παρωχημένη σε θεωρητικό επίπεδο παραμένει ακόμα και σήμερα ισχυρή- και η αντίστιξη του σε γυναικείο (με την έννοια της οικιακότητας κυρίως) και ανδρικό (με την έννοια της άσκησης εξουσίας) μπαίνει στο στόχαστρο.

Εκφράζεται η άποψη ότι οι εξουσιαστικές δομές και ιεραρχίες που διέπουν την ελληνική κοινωνία της εποχής (αλλά και της δυτικής κοινωνίας συνολικά) δομούνται πρώτα εντός της οικίας και εκφράσεις τους αποτελούν οι ανισότητες στον καταμερισμό της εργασίας, η συμβολική και σωματική βία προς τις γυναίκες, η ορατή απουσία των γυναικών στο δημόσιο πεδίο ακόμα και αν πρόκειται για το καφενείο

της γειτονιάς. Ακολουθώς θεσμοθετούνται στο δημόσιο/πολιτικό πεδίο, με τη μορφή πατριαρχικών δομών εξουσίας που νομιμοποιούν τις ανισότητες σε όλα τα πεδία του δημόσιου βίου όπως η εκπαίδευση, η εργασία και η πολιτική, αλλά και εντός της οικίας μέσω της ουσιαστικής αποσιώπησης και ατιμωρησίας της ενδοοικογενειακής βίας, της μη νομιμοποίησης των αμβλώσεων και της έλλειψης ενημέρωσης γύρω από τα μέσα και τους τρόπους αντισύλληψης.

Ακρογωνιαία λίθος αυτού του εξουσιαστικού συστήματος αποτελεί το αναχρονιστικό Οικογενειακό Δίκαιο, η αναθεώρηση του οποίου γίνεται ένας από τους βασικούς στόχους του φεμινιστικού κινήματος. Έτσι αρθρώνεται και το βασικό σύνθημα που συνοδεύει αυτές τις διεκδικήσεις: «Το προσωπικό είναι πολιτικό»²¹. Αυτή η ανάγνωση καταδεικνύει το πως οι γυναίκες δεν ελέγχουν και δεν επιλέγουν οι ίδιες τις ζωές τους. Το ίδιο το γυναικείο σώμα αναδεικνύεται στο κατεξοχήν πεδίο έκφρασης και άσκησης της πατριαρχίας. Με άλλα λόγια μία από τις πρώτες διεκδικήσεις του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα θα είναι το τέλος της ασωματότητας των γυναικών που διεκδικούν τον έλεγχο του σώματός τους και την απόσπασή του αυτή τη φορά όχι από τα χέρια του Θεού, αλλά από τα χέρια του Πατέρα.

Η οικογένεια και η μητρότητα αποδομήθηκαν και από ιεροί αναλύθηκαν ως οι τόποι όπου είναι έκδηλη η εκμετάλλευση και η καταπίεση των γυναικών. Η καταπιεσμένη γυναικεία σεξουαλικότητα αλλά και οι βίαιες μορφές που συνοδεύουν τις έμφυλες σχέσεις στις σεξιστικά θεσμοθετημένες και ιεραρχημένες δυτικές κοινωνίες σφραγίζοντας σωματικά και συνειδησιακά τη γυναικεία υποκειμενικότητα (κακοποίηση, σεξουαλική παρενόχληση, βιασμός, σεξουαλική δουλεία, πορνογραφία)

²¹ Ενδεικτικά βλέπε και: Αβδελά 1989β, Pateman 1987:117-120, Βαρίκα 2000θ, Phillips 1991:92-119, Bryson 2005:262.

αναδείχθηκαν από τις φεμινίστριες ως ζητήματα πρωταρχικής σημασίας για την κοινωνική υπόσταση των γυναικών και τον τρόπο που κατασκευάζουν την υποκειμενική και κοινωνική τους ταυτότητα.. Μ'αυτήν την έννοια, ο ριζοσπαστικός φεμινιστικός λόγος όρισε τελικά την πολιτική ως τη «διαχείριση όλων των μορφών κοινωνικής ζωής» (McClure 1992:347) διευρύνοντας τα όρια του πολιτικού.

Η διεκδίκηση και η ανάληψη του ελέγχου του σώματός τους από τις γυναίκες δεν συντελείται όμως μόνο σε επίπεδο ονόματος, συζυγικής και οικογενειακής ισότητας. Η αποσιωπημένη έννοια της σεξουαλικότητας επιστρέφει και αυτή στο αποκαθαρμένο γυναικείο σώμα και διεκδικεί τον κατονομασμό, την ελευθερία και την απαλλαγή της από το ανδρικό βλέμμα. Οι γυναίκες συντελούν μία διπλή επιστροφή στο σώμα τους καθώς στρέφουν το ενδιαφέρον στη διεκδίκηση σεξουαλικών ελευθεριών, στην γνώση των λειτουργιών του σώματός τους, στην αποδοχή και στην ανάδειξή του σε ισότιμο παράγοντα στις ερωτικές σχέσεις, στη διάδοση της αντισύλληψης και τη νομιμοποίηση των αμβλώσεων, στην ανάδειξη της παρουσίας και της λειτουργίας του τόσο σε συμβολικά όσο και σε υλικά, αστικά πεδία και χώρους που παρέμεναν φτιαγμένα από άνδρες για άνδρες.

Η μεταφύτευση και η διάχυση ενός τόσο ρηξικέλευθου λόγου βρίσκει αυτή την εποχή τόσο γόνιμο έδαφος με την διευκόλυνση που του παρέχουν οι τεράστιες ιδεολογικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις που ακολουθούν τη μεταπολίτευση. Σε αυτό το πλαίσιο η διεκδίκηση και η κατόρθωση εν τέλει της ριζικής αναθεώρησης του οικογενειακού δικαίου υπήρξε μέγιστη επιτυχία του φεμινιστικού/γυναικείου κινήματος και συνέβαλλε στην αναμόρφωση της ελληνικής πολιτείας και κοινωνίας ως ένα βαθμό προωθώντας παράλληλα (και με την ανάλογη επεξεργασία) τις ευρωπαϊκές τάσεις και εξελίξεις στο γυναικείο ζήτημα.

Ακολούθησε η διεκδίκηση της νομιμοποίησης των αμβλώσεων. Η αγωνιστική δράση για αυτό το αίτημα ξεκίνησε το 1983 με πρωτοβουλία της Αυτόνομης Κίνησης Γυναικών, η οποία προχώρησε σε συλλογή υπογραφών εκ μέρους 500 γυναικών, οι οποίες υπέγραψαν εν γνώσει του νόμου ότι έχουν προχωρήσει σε μία ή περισσότερες αμβλώσεις, ορισμένες εκ των οποίων κλήθηκαν στην πορεία για ανάκριση από τις αρχές, γεγονός που αποτέλεσε αφορμή για την πραγματοποίηση της μεγαλύτερης συγκέντρωσης διαμαρτυρίας που έγινε για το ζήτημα στα προπύλαια του κέντρου της Αθήνας. Ταυτόχρονα η ΑΚΓ κάλεσε όλους τους κοινωνικούς και επαγγελματικούς φορείς να λάβουν θέση πάνω στο ζήτημα.

Εντοπίζοντας τα κοινά πεδία δυσaréσκειας και δράσης οι γυναικείες και φεμινιστικές συλλογικότητες της εποχής οργανώνονται και αναλαμβάνουν κοινές πρωτοβουλίες. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο η Μπόμπολου περιγράφει το αίσθημα της πρώτης περιόδου:

«Το κίνημα ήταν τότε μαζικό, δυνατό, ορμητικό. Ήταν ένα ξέσπασμα. Οι κορυφαίοι νόμοι, οι πιο σημαντικοί, αυτοί για την αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου, την αποποινικοποίηση της μοιχείας, την αποποινικοποίηση της έκτρωσης, τον βιασμό, τον πολιτικό γάμο, ψηφίστηκαν τη δεκαετία του '80 κάτω από την πίεση του γυναικείου κινήματος. Αλλά ήταν και κάτι πρωτόγνωρο –νομίζω πως δεν είναι υπερβολή να πω ότι όσες συμμετείχαμε τότε, αισθανόμασταν περίπου όπως οι πρώτοι χριστιανοί» (Μπόμπολου 2008: 15).

Η τελευταία φράση είναι χαρακτηριστική για την ριζική μετατόπιση που συντελείται στην ανανοηματοδότηση της ύπαρξης των γυναικών ως ισότιμων μελών και πολιτών της κοινωνίας. Επιπλέον τονίζει τις αντιστάσεις που τα μέλη του

φεμινιστικού κινήματος είχαν να αντιμετωπίσουν τόσο μέσα στην κοινωνία από τα μέλη της όσο και από την πλευρά του κράτους και των δυνάμεων καταστολής.

Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα αμφισβήτησε τους επίσημους ανδροκεντρικούς πολιτικούς θεσμούς ως «μη εύφορο πεδίο πάλης» (Αβδελά 1989β:6) ενώ το κράτος θεωρήθηκε ως η ενσάρκωση της πατριαρχίας και διογκώθηκε η δυσπιστία απέναντί του καθώς και η άρνηση συνεργασίας με τους κρατικούς θεσμούς, γεγονός που οδήγησε σε πολλαπλές ρήξεις και αποσχίσεις ακόμα και στο εσωτερικό του κινήματος από ομάδες ή μέλη που θεωρούσαν αναπόφευκτη ή θεμιτή την εμπλοκή με πολιτικά κόμματα και φορείς της πολιτείας. Άλλωστε, φεμινιστικές διεκδικήσεις σε όλες τις χώρες που συνέβησαν με τη μορφή κινημάτων ήρθαν πολλές φορές σε σύγκρουση με το κράτος, αφού η δύναμη της αστυνομίας χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα για την καταστολή της δημόσιας διαμαρτυρίας των γυναικών (Ρουμπόθαμ, Σίγκαλ, Γουέινραϊτ 1983:20).

Από το 1976 έως και το 1983 οπότε και το φεμινιστικό κίνημα διανύει την πιο ενεργητική και μαχητική φάση του θα ιδρυθούν μία σειρά από γυναικείες ομάδες, οι οποίες βασίζονται σε συλλογικότητες ενταγμένες στο φεμινιστικό κίνημα με διαφορετικές όμως απόψεις και πρακτικές γύρω από την διαχείριση των φεμινιστικών στόχων και ζητημάτων. Η ένταση της κοινής διαπίστωσης ότι η διεκδίκηση της ισότητας δεν μπορεί πλέον να περιμένει πυροδοτεί την ίδρυση μίας σειράς ομάδων και συλλογικοτήτων που απαρτίζουν το κίνημα. Η Έφη Αβδελά σχολιάζει πάνω σε αυτό ότι «σε αντίθεση με άλλα κινήματα, το κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών εκφράστηκε εξ αρχής αποκλειστικά στο όνομα των ίδιων των υποκειμένων που δρουν και το συγκροτούν» (Αβδελά 1989β:6).

Έτσι, σταδιακά, όπως καταγράφονται μέσα από τα έντυπα της εποχής, ιδρύονται: η Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών, η ομάδα γυναικών του βιβλιοπωλείου ΣΕΛΑΝΑ, οι ομάδες γυναικών Αμπελοκήπων, Αμαρουσίου, Κοκκινιάς και Π.Φαλήρου, η Επιτροπή Γυναικών του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, η Αυτόνομη Κίνηση Γυναικών, οι Ομάδες Γυναικών Φιλοσοφικής, Παντείου, Νομικής, Ιατρικής, ΚΑΤΕΕ, Το Βιβλιοπωλείο των Γυναικών στη Φιλοσοφική Σχολή, το Καφενείο των Γυναικών, το Σπίτι των Γυναικών (το οποίο ιδρύεται μετά τη διάλυση του Συντονιστικού στην μεγάλη εκδήλωση-συνάντηση που οργανώθηκε από τις γυναικείες/φεμινιστικές ομάδες που συμμετείχαν για το Οικογενειακό Δίκαιο στις 07/03/1980), η Ελληνική Ομάδα Δικτύου Γυναικών Ευρώπης, η Εκδοτική Ομάδα Γυναικών με σημαντική εκδοτική δραστηριότητα στο φεμινιστικό αντικείμενο, η Αυτόνομη Ομάδα Γυναικών Θεσσαλονίκης, το Σπίτι Γυναικών Θεσσαλονίκης, το Σπίτι Γυναικών Πειραιά, Πρωτοβουλία Γυναικών Πειραιά, η Λεσβιακή Ομάδα Αθήνας (ΛΟΑ), Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών, Ομάδα Γυναικών Σφίγγα καθώς και διάφορες άλλες αυτόνομες ομάδες γυναικών σε μεγάλες πόλεις της επαρχίας όπως η Πάτρα, τα Γιάννενα, η Ξάνθη και η Καβάλα, ο Βόλος, το Αίγιο, το Αγρίνιο και η Ρόδος.

Αναλυτικά, το χρονικό διάστημα 1979-1981 οι γυναικείες αυτές ομάδες (ήδη ιδρυθέντες ή υπό κατασκευή) αντιδρούν σφοδρά στην άρνηση των δεξιών ελληνικών κυβερνήσεων να υπογράψουν τη «Διεθνή Σύμβαση για την εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου»²² καταδεικνύοντας, μεταξύ άλλων, τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε η τότε κυβερνητική παράταξη το γυναικείο ζήτημα (Γιωτοπούλου,

²² η Σύμβαση που προώθησε προς υπογραφή από τις χώρες μέλη του ΟΗΕ με τίτλο «Διεθνής Σύμβαση για την εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου». Η Διεθνής Σύμβαση ήρθε να συμπληρώσει την ανάλογη Διακήρυξη του ΟΗΕ του 1967, η οποία ως απλή διακήρυξη είχε πολύ λιγότερο δεσμευτικό χαρακτήρα ως προς την άμεση εφαρμογή της από τα κράτη μέλη («Η Διεθνής Σύμβαση για την εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φύλου» 1980).

Μαραγκοπούλου 1989, 1998^a, 2002, 2002α). Το 1982, η πρωτοβουλία παίρνεται εν τέλει με την ανάληψη της εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ, οπότε και η χώρα υπογράφει ετεροχρονισμένα τελικά τη «Διεθνή Σύμβαση για την Εξάλειψη Όλων των Μορφών Διάκρισης κατά των Γυναικών» (CEDAW), ενώ το 1983 επικυρώνεται με εσωτερικό νόμο (ν. 1342) (Γενική Γραμματεία Ισότητας 2005:9)²³.

Επίσης, μέσα από την πίεση του γυναικείου κινήματος και ύστερα από σημαντικές διαμάχες και συγκρούσεις στο δημόσιο πεδίο, αλλά και αρκετές καθυστερήσεις και παλινωδίες της πολιτικής εξουσίας ψηφίστηκε τελικά τον Ιούνιο του 1986 το νομοσχέδιο για την αποποινικοποίηση των αμβλώσεων. (Βαρίκα 2000κ:307, Ρεπούση 2004:139-141)²⁴.

Οι διεκδικήσεις αυτές εκ μέρους του φεμινιστικού κινήματος σφραγίστηκαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, από πορείες και διαδηλώσεις στην Αθήνα, αλλά και σε άλλες μεγάλες πόλεις της επικράτειας όπως στην Πάτρα, τα Χανιά και τη Θεσσαλονίκη. Στην Αθήνα η πρώτη μεγάλη συγκέντρωση οργανώνεται την 7^η Μαρτίου του 1980, μία ημέρα πριν την «Ημέρα της Γυναίκας» και λαμβάνει χώρα στα προπύλαια του Πανεπιστημίου επί τρεις ώρες και υπό καταρρακτώδη βροχή με κυρίαρχο το σύνθημα «Δεν είμαι του πατρός μου, δεν είμαι του ανδρός μου, θέλω να είμαι ο εαυτός μου». Στη Θεσσαλονίκη η αντίστοιχη συγκέντρωση διαμαρτυρίας δέχεται την επιθετική και βίαιη επέμβαση των ΜΑΤ χωρίς αφορμή.

²³ Στις 18.2.1983 άρχισε η ισχύς του νόμου 1329/83 με τον οποίο έγινε η αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου, που τροποποίησε τον ελληνικό Αστικό Κώδικα προς την κατεύθυνση της εναρμόνισής του με την αρχή της ισότητας των φύλων, όπως όριζε το Σύνταγμα του 1975 (Μάνεσης,χ.χ.β:103-115115, Αγαλλοπούλου1999) σύμφωνα με το οποίο ο σύζυγος παύει να είναι ο αρχηγός της οικογένειας και οι σχέσεις μεταξύ συζύγων ορίζονται ως ισότιμες. Με άλλες διατάξεις του Αστικού Κώδικα (άρθρα 57, 59, 281, 662, 932), καθώς και διατάξεις του Ποινικού Κώδικα (άρθρα 337, 343, 361) καθορίστηκαν τα ζητήματα που αφορούν στη σεξουαλική παρενόχληση σε χώρους εργασίας (www.femnetsalonica.gr/paratiritirio) κ.α.

²⁴ Πρόκειται για το νόμο 1609 που δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 3 Ιουλίου 1986 με τίτλο «Τεχνητή διακοπή της εγκυμοσύνης, προστασία της υγείας της γυναίκας και άλλες διατάξεις», και ο σύμφωνα με τον οποίο ορίζεται ότι η διακοπή της κύησης πρέπει να γίνεται με τη συναίνεση της γυναίκας και πριν τη 12η εβδομάδα.

Η διάχυση αυτών των πρωτοβουλιών στα Μ.Μ.Ε. υπήρξε σημαντική με αποτέλεσμα την οργάνωση μίας δεύτερης πορείας διαμαρτυρίας λίγες μέρες μετά στις 11 Μαρτίου εκ μέρους και πάλι της Συντονιστικής Επιτροπής Εκπροσώπων Σωματείων για το Οικογενειακό Δίκαιο και τη Στράτευση των Γυναικών. Αμέσως μετά η Ομάδα Γυναικών Αμπελοκήπων αναλαμβάνει την πρωτοβουλία για την ίδρυση ενός Σταθμού Αλληλοβοήθειας Γυναικών (Μπόμπολου, 2008). Έτσι μέσα από αυτές τις πρώτες πρωτοβουλίες στη δημόσια σφαίρα, αλλά και την αυτοοργάνωση, το φεμινιστικό κίνημα επαναπροσδιορίζει επιπλέον διεκδικητικά και εμπειρικά τους διαφορετικούς χώρους με τους οποίους τοποθετούνται πολιτισμικά άνδρες και γυναίκες, αλλά και τον ιδιαίτερο ρόλο που έχει ο χώρος για τον συμβολισμό, τη διατήρηση και την επιβολή των σχέσεων μεταξύ των φύλων (Ardener 1993, Λαδά 2009: 17) και οποίος καθορίζεται μέσω των σχέσεων εξουσίας.

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός προώθησε καινούριες μορφές συλλογικής δράσης και πρώτα απ' όλα την ελεύθερη έκφραση μέσα από και μέσα σε μικρές οριζόντιες ομάδες (Αβδελά 1989β:6, Bryson 2005:258, Σαμίου 2006: 20), οι οποίες είχαν ένα διπλό στόχο: α) να λειτουργούν ως συλλογικότητες για την αυτογνωσία και την ανάπτυξη της φεμινιστικής συνείδησης των μελών τους γιατί εκεί μπορούσαν να συζητήσουν ανεμπόδιστα τα ιδιαίτερα προβλήματά τους: τη σχέση τους με τους άνδρες, την πολιτική, τη μητρότητα, τη σεξουαλικότητα, τη γνωριμία και το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση του σώματος (αντισύλληψη, έκτρωση κ.ά.), και β) ως συλλογικότητες πίεσης προς τα κόμματα και την εξουσία, αλλά και γενικότερα συνολικής παρέμβασης σ' όλη την κοινωνία (Αθανασάτου 1995:301, Σαμίου: 20). Στις καινούριες πολιτικές πρακτικές του φεμινιστικού κινήματος συγκαταλέγονται επίσης: η ίδρυση σπιτιών και καταφυγίων για κακοποιημένες γυναίκες, κέντρα αυτοεξέτασης κ.ά. (Αβδελά 1989β:7).

Το λεσβιακό-φεμινιστικό κίνημα ακολούθησε μία πορεία ενταγμένη σε αυτή του ριζοσπαστικού φεμινιστικού κινήματος με σημαντικές ρήξεις και αποσχίσεις από αυτό. Αρχικά, εκπροσωπήθηκε από τις πρώτες ομάδες φεμινιστριών (με κύρια την ΚΔΓ) στις οποίες αναφέρθηκα ήδη στα πλαίσια μιας περιόδου έντονων αλλαγών και πολιτικής δραστηριοποίησης οι οποίες χαρακτήρισαν τα χρόνια μετά την μεταπολίτευση.

Την ίδια περίοδο, το 1977, ιδρύεται η πρώτη ομοφυλόφιλη οργάνωση στην Ελλάδα το «Απελευθερωτικό Κίνημα Ομοφυλοφίλων Ελλάδας» (ΑΚΟΕ) και αρχίζει να εκδίδει το περιοδικό *ΑΜΦΙ*, το πιο γνωστό ομοφυλόφιλο περιοδικό στον ελλαδικό χώρο. Η ίδρυση του ΑΚΟΕ και η έκδοση του ΑΜΦΙ στηρίχθηκε από όλες τις γυναικείς/φεμινιστικές οργανώσεις και τα έντυπά τους ανεξαρτήτως των όποιων διαφωνιών προέκυπταν στην προσπάθεια κατασκευής νέων κοινωνικών ταυτοτήτων για την κάθε περίπτωση. Λίγους μήνες αργότερα, το 1978, σχηματίστηκε και η πρώτη ξεκάθαρα λεσβιακή ομάδα, η «Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών» (Κάντσα 2009).

Στην πρώτη της συνάντηση η ομάδα αυτή αριθμούσε δέκα μέλη. Η ομάδα σύντομα εγκαταστάθηκε στο σπίτι της Ρωμανού Μελωδού, -όπου συστεγάζονταν διάφορες φεμινιστικές αυτόνομες ομάδες-, και άρχισε να εκδίδει στις αρχές της δεκαετίας του 1980 το περιοδικό *Λάβρυς*, ένα από τα δύο αμιγώς λεσβιακά περιοδικά που έχουν κυκλοφορήσει στην Ελλάδα (Καντσά 2009).

Από τότε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80 λεσβιακές ομάδες με διαφορετικά ονόματα «Λεσβιακή Ομάδα», «Αυτόνομες Λεσβίες Φεμινίστριες», «Ομάδα Γυναικών Κουκάκι» συστήνονται, διαλύονται και επανα-δημιουργούνται με κύρια χαρακτηριστικά τον μικρό αριθμό μελών και την αδυναμία τους να έχουν έναν

που θεώρησαν υπερβολικές και δογματικές ορισμένες από τις θέσεις της κίνησης αυτής (Στα ίδια, αντίστοιχα:294-295, 22).

Το κλείσιμο του Βιβλιοπωλείου Γυναικών το Νοέμβριο του 1990, όπου συναντιόταν η λεσβιακή ομάδα από το 1989 (όταν έκλεισε το 1988 το Σπίτι Γυναικών στο Κουκάκι, λόγω οικονομικών προβλημάτων και εσωτερικών διαφωνιών) σηματοδοτεί το τέλος μιας εποχής τόσο για το φεμινιστικό όσο και για το λεσβιακό-φεμινιστικό κίνημα. Στην ουσία αποτελεί το τέλος των μικρών αυτόνομων γυναικείων ομάδων, που έχουν ως κύριο στόχο την ανάπτυξη της αυτοσυνείδησης μέσα από τη γνωριμία, τη συζήτηση και την ενημέρωση και τις κοινές διεργασίες σε επίπεδο πρωτοβουλιών και διεκδικήσεων με στόχο την απαλλαγή από την ανδρική κυριαρχία (Κάντσα 2009).

Κοινωνικά κινήματα φύλου και εναλλακτικά μέσα: δημιουργώντας χώρους έκφρασης, ελευθερίας, πολιτικής διεκδίκησης και πολιτισμικής ανανοσηματοδότησης.

Σε αυτή τη δεκαετία ο φεμινιστικός τύπος δηλώνει επιπλέον δυναμικά την παρουσία του μέσα από πλήθος ανεξάρτητων εκδόσεων, εντύπων, μπροσούρων, δίπτυχων, πολυπτύχων, προκηρύξεων, εφημερίδων, πυροδοτώντας μία πραγματική εκδοτική έξαρση στο χώρο και που κάνουν την εμφάνισή τους κυρίως μέσα από τις διάφορες αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες ή και τις ποικιλώνυμες ομάδες γυναικών.

Τα εναλλακτικά αυτά μέσα αποτέλεσαν μία πρώτη μορφή υποδόριας πολιτισμικής αντίστασης στις αγκυλωμένες θεσμικές και κοινωνικές ιεραρχήσεις και έδωσαν διεξόδους σε κοινωνικές και πολιτισμικές δυναμικές του φεμινιστικού κινήματος, οι οποίες υπήρχαν ενεργοποιημένες ήδη από την εμπειρία των πολιτικών διεκδικήσεων στο χώρο της αριστεράς τη δεκαετία του '60, αλλά και κατόπιν με την αντίσταση απέναντι στη Χούντα και με αυτό τον τρόπο συσπείρωσαν τις, λιγότερο ή περισσότερο, πολιτικοποιημένες –αλλά λόγω των συνθηκών, μάλλον ασπόνδυλες– ομάδες του φεμινιστικού μετώπου και της κοινωνίας που αναζητούσαν νέους χώρους ελεύθερης έκφρασης, και τροφοδότησης και ελευθερίας.

Η έννοια των εναλλακτικών μέσων ως αναλυτικής κατηγορίας προέκυψε από το κομμάτι της θεωρίας των πολιτισμικών σπουδών που ασχολούνται με αυτόνομες εκδόσεις, φανζίν, μικρό τύπο, την ακτιβιστική διαδικτυακή δράση και άλλα παρόμοια ζητήματα. Η έννοια αναπτύχθηκε ως όρος ομπρέλα για την διευκόλυνση της χαρτογράφησης μίας πληθώρας πρακτικών και μέσων που ομάδες, συλλογικότητες, κινήματα, αλλά και μεμονωμένα δρώντα υποκείμενα μετέρχονται για την εξυπηρέτηση στόχων που αφορούν παρεμβατικές διαμαρτυρίες και προτάσεις γύρω

από κοινωνικά και πολιτισμικά ζητήματα και διεκδικήσεις, ζητήματα τέχνης και πολιτισμού κ.α.²⁵.

Το πρωταρχικό ερώτημα που οφείλει να θέσει κανείς όπως τονίζουν και οι διάφορες μελετήτριες και μελετητές είναι ως προς τι είναι εναλλακτικά τα εναλλακτικά μέσα. Με άλλα λόγια αν στην κατηγορία των εναλλακτικών μέσων μπορούν να ενταχθούν οι φεμινιστικές μπροσούρες, μπορούν επίσης να ενταχθούν και τα φυλλάδια θρησκευτικών οργανώσεων ή νεοναζιστικών οργανώσεων; Η ο όρος αφορά αυστηρά την αναφορά σε πολιτικά προοδευτικές και ριζοσπαστικές δυνάμεις που επιθυμούν να επιτεθούν στα καπιταλιστικά και θεσμικά μέσα υιοθετώντας μία DIY²⁶ λογική οικονομίας;

Οι πιο δημοφιλείς αναγνώσεις των εναλλακτικών μέσων προτείνουν τις εξής αναλυτικές κατηγορίες και τους αντίστοιχους τρόπους προσέγγισης: Α) τα εναλλακτικά μέσα ως συμμετοχικά μέσα (βλέπε Couldry 2003, Carpentier 2007, Rodriguez 2003, Atton, 2002) τονίζοντας την σημασία της συμμετοχής μη επαγγελματιών στην διαδικασία παραγωγής και οργάνωσης των μέσων και Β) τα εναλλακτικά μέσα ως κριτικά μέσα (βλέπε Marcuse 1972, Horkheimer 2002, Fuchs 2008, Sandoval και Fuchs 2010, Adbusters 2009, Mother Jones 2009, Benson 2003).

Ο Atton τονίζει ότι τα εναλλακτικά μέσα οφείλουν να προσδοκούν την ιδέα μίας κοινωνίας μετακαπιταλιστικής στο παρόν λειτουργώντας με όρους συμμετοχικότητας (Atton 2002: 21). Παρόλη τη χρησιμότητα αυτής της προσέγγισης παραμένει εξαιρετικά αμφιλεγόμενο αν τα εναλλακτικά μέσα μπορούν ή ακόμα και αν θα έπρεπε να ανταγωνίζονται τα θεσμικά και κυρίαρχα μέσα με σκοπό τη ρήξη και την αντικατάστασή τους από τα ίδια. Επιπλέον εμπλοκές δημιουργούν η εκ νέου

²⁵ Ενδεικτικά: Marcuse 1972, Horkheimer 2002, Fuchs 2008, Adbusters 2009, Mother Jones 2009, Benson 2003, Couldry 2003, Carpentier 2007, Rodriguez 2003, Atton, 2002.

²⁶ Do It Yourself (DIY economy)

υιοθέτηση του δίπολου δημόσιο-ιδιωτικό σε ότι αφορά τον αυτοπροσδιορισμό και την απεύθυνση της επικοινωνίας καθώς και η προβληματική που συχνά εμπλέκεται στην προβληματική επιθυμία όχι κατάργησης, αλλά επαναπροσδιορισμού των σχέσεων εξουσίας που διέπουν τα μέσα.

Ο Marcuse, την άποψη του οποίου υπογραμμίζουν στην πιο πετυχημένη προσπάθεια θεωρητικής προσέγγισης σε ότι αφορά την πλευρά της οπτικής των εναλλακτικών μέσων ως κριτικών μέσων οι Sandoval και Fuchs (2010), τονίζει τη φοβερή δυσκολία του να δρα κανείς εναντίον των θεσμών ενώ παράλληλα λειτουργεί ως υποκείμενο, αλλά και ως μέρος του συστήματος μέσα σε αυτούς (Marcuse 1972:55). Η μαρξική οδηγία για τον ελεύθερο τύπο ορίζει ότι «Η κυρίαρχη ελευθερία του τύπου εδράζεται στο να μην είναι εμπορεύσιμος» (Marx, 1842). Η προσπάθεια εφαρμογής αυτής της οδηγίας για την υπεράσπιση της ελευθερίας των εναλλακτικών μέσων δημιουργεί μία αντικειμενική δυσκολία στο πρακτικό κομμάτι υλοποίησης των μέσων, δηλαδή στο πεδίο της χρηματοδότησης.

Οι Sandoval και Fuchs, στο δοκίμιό τους του 2010 με τίτλο «Προς μία κριτική θεωρία των εναλλακτικών μέσων», καταλήγουν στην πρόταση ότι το να ασκεί κανείς τα εναλλακτικά μέσα ως κριτικά μέσα επιτρέπει τη συνεισφορά στην πραγμάτωση περιθωριοποιημένων κοινωνικών εναλλακτικών όπως ο εκδημοκρατισμός των θεσμών μίας κοινωνίας και η καταπολέμηση της καταπίεσης κοινωνικών ομάδων όχι απλώς επηρεάζοντας και αλληλεπιδρώντας αλλά παρεμβαίνοντας πρακτικά και δυναμικά στην διαμόρφωση του πεδίου πολιτικής διεκδίκησης και της κοινωνίας τόσο σε συμβολικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο.

Το φεμινιστικό κίνημα κινήθηκε στη λογική της αυτοχρηματοδότησης, της εθελοντικής εργασίας και της αλληλεγγύης, χωρίς να καταφέρει να αποφύγει τις συνέπειες της σταθερά ζημιωτικής οικονομικής του κατάστασης. Άλλοι ορισμοί

προτείνουν την θέαση των εναλλακτικών μέσων ως ριζοσπαστικών μέσων (Downing 2001) και ως μέσων πολιτικού ακτιβισμού (Adbusters, 2009). Αυτές οι οπτικές είναι πιο λειτουργικές σε ότι αφορά τον τρόπο με τον οποίο τα εναλλακτικά μέσα συνδέονται με τα κοινωνικά κινήματα, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι συνεισφέρουν στον αντιθεσμικό χαρακτήρα της οργάνωσης και της λειτουργίας τους.

Σε γενικές γραμμές θα έλεγε κανείς ότι τα εναλλακτικά μέσα επιτρέπουν την αμφισβήτηση των κυρίαρχων δομών, αξιών και θεσμών που δημιουργούν σχέσεις επιβολής και ανισότητας στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο λειτουργώντας στη βάση της αυτοοργάνωσης και της DIY οικονομίας ενώ παράλληλα δεν επιδιώκουν τη δική τους εδραίωση ή θεσμοθέτηση παρά τη λειτουργία τους για όσο διάστημα αυτό καταστεί δυνατό ως νέων πεδίων πολιτικών διεκδικήσεων και βήματος για αυτές από τη μία και ως φορείς πολιτισμικών αρχείων και δυναμικών πολιτισμικής ανανέωσης και παραγωγής πολιτισμικού κεφαλαίου από την άλλη.

Στην Ελλάδα, τα περιοδικά που κινήθηκαν στο χώρο των φεμινιστικών μελετών που παρήγαγε ο αυτόνομος φεμινιστικός χώρος, με έκδηλο επομένως τον πολιτικό τους χαρακτήρα, ήταν κυρίως η *Σκούπα-για το γυναικείο ζήτημα*, η *Δίνη*-φεμινιστικό περιοδικό και η *Υπατία*. Σποραδικές μελέτες εντοπίζονται και σε άλλα φεμινιστικά περιοδικά που εκδόθηκαν είτε ως όργανα γυναικείων οργανώσεων είτε ως αυτόνομα έντυπα, όπως: *Δελτίο της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών, Σύγχρονη Γυναίκα, Ανοιχτό Παράθυρο, Φωνή της Γυναίκας, Πόλη των Γυναικών, Λάβρυς, Κατίνα, Γαία*, κ.ά. (Ρεπούση 2004:133, Βαγιωνίκα 2006, Σαμίου 2006)²⁷. Με

²⁷ Σημαντική υπήρξε τα τελευταία τριάντα χρόνια η παρουσία επιστημονικών και διεπιστημονικών περιοδικών αφιερωμένων στα έμφυλα ζητήματα. Στις ΗΠΑ, όπου εμφανίστηκε η μεγαλύτερη παραγωγή έχουν εκδοθεί τα περιοδικά: *Signs, Feminist Studies, The Journal of Women's History, Women and Politics, Gender and Society, Women's Studies Quarterly, Hypatia, Women's Studies Abstracts*. Στη Μεγάλη Βρετανία σημαντική παρουσία είχαν τα περιοδικά: *Feminist Review, Gender and History, Women's History Review, Women's Studies International Forum*. Στη Γαλλία εκδόθηκαν, ανάμεσα σε άλλα περισσότερο βραχύβια τα περιοδικά: *La revue d'en face, Les Cahiers du GRIF, Histoires-Femmes et Sociétés, Lunes, Questions Féministes, Nouvelles Questions Féministes, Pénélope*

χρονολογική κατά σειρά ίδρυσης, τα κυριότερα έντυπα που εκδίδονται αυτόνομα από φεμινιστικές, λεσβιακές και ομοφυλοφιλικές ομάδες είναι:

1979: *Η Σκούπα, Για το Γυναικείο Ζήτημα* από την ομώνυμη φεμινιστική ομάδα, *Αμφί* «για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας» από το ΑΚΟΕ, 1980: *Σφίγγα*, 1981: Πόλη Γυναικών «ανοιχτό περιοδικό θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων χειραφέτησης» 1982: *Λάβρυς* (το πρώτο λεσβιακό περιοδικό στην Ελλάδα κυκλοφόρησε συνολικά τρία τεύχη 1982-1983) από την Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών, 1983: *Μέδουσα*, *Το Δελτίο* από την ΚΔΓ, *Το Κράξιμο* εκδότρια του οποίου είναι η «εκδιδόμενη τραβεστί Πάολα»²⁸, 1983: η *Γαία* από το Σπίτι Γυναικών Θεσσαλονίκης, 1984: *Υπατία* εξαμηνιαίο επιστημονικό περιοδικό φεμινιστικών σπουδών, 1986: η *Δίνη* που αποτελεί ουσιαστικά απόγονο της Σκούπας, 1987: *KATINA* από την Αυτόνομη Ομάδα Γυναικών Θεσσαλονίκης, 1989: *Τελέσιλλα*, καθώς επίσης και το *Μήλο και το Φίδι από τη Σκοπιά των Γυναικών* φεμινιστικό έντυπο: «Για τις γυναίκες που υποψιάζονται και γι' αυτές που όχι, για τις πολιτισμένες και τις «απολίτιστες», γι' αυτές που τώρα μαθαίνουν τη σκληρότητα και γι' αυτές που μεγάλωσαν και αναμετρούν» (*Το Μήλο και το Φίδι από τη Σκοπιά των Γυναικών* 1982:3)²⁹. Όλα κυκλοφορούν σε περιορισμένα αντίτυπα και έχουν κάποιο συμβολικό, εθελοντικό αντίτιμο -από 5 έως 50 δρχ. την πρώτη περίοδο-.

Επιπλέον, η Εκδοτική Ομάδα Γυναικών μεταφράζει, επιμελείται, εκδίδει και διακινεί εξαιρετικά σημαντικά βιβλία για ζητήματα φεμινιστικού προβληματισμού

pour l'histoire des femmes, Clio, Cahiers du Genre. Το περιοδικό *The European Journal of Women's Studies* εκδίδεται από τον εκδοτικό οίκο Sage με την υποστήριξη του WISE (Women's International Studies Europe) στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία και το χρηματοδοτεί, ενώ τα περιοδικά με τίτλο *Femmes d'Europe, Cahiers de Femmes d'Europe* έχουν εκδοθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Τέλος, το περιοδικό *Women 2000* εκδίδεται από τον ΟΗΕ (βλέπε και Σαμίου 2006: 9, Βαγιωνάκη 2006).

²⁸ Ένας συλλεκτικός τόμος της εφημερίδας με επιλεγμένα άρθρα κυκλοφόρησε το 2007 από τις εκδόσεις Γοργώ.

²⁹ Για μια αναλυτική αποδεκτίωση και παρουσίαση των φεμινιστικών περιοδικών βλέπε Βαγιωνάκη (2006).

στο άνυδρο εκδοτικό τοπίο της εποχής (Ροουμπόθαμ, Τικκάνεμ, Σβάρτσερ κ.α.). Σε σχετικό άρθρο για τη δραστηριότητα της Εκδοτικής στη Σκούπα σημειώνεται:

«Ο εκδοτικός οργανισμός που ξεκίνησε, πριν ακόμα από τη μεταπολίτευση, αποτελεί μία πιστή εικόνα του κυκεώνα στον οποίο βρίσκεται η σκέψη: αναλύσεις επί αναλύσεων συσσωρεύονται γύρω από το έργο βασικών στοχαστών χωρίς, τις περισσότερες φορές, να έχει εκδοθεί το ίδιο το έργο» (Σκούπα, 1979:3:118).

Οι αναζητήσεις αυτών των εντύπων στράφηκαν στην ίδια κατεύθυνση με αυτές των φεμινιστριών ιστορικών στη δεκαετία του 1970 δηλαδή προς τη μελέτη της κοινωνικο-πολιτικής υποταγής των γυναικών και των μειονοτήτων (Bock 1992). Οι γυναίκες παρουσιάζονται ως θύματα της ανδρικής επιβολής (Αβδελά, Ψαρρά 1997:23). Εξετάζοντας ιστορικά παραδείγματα οι φεμινίστριες καταδείκνυαν ότι οι γυναίκες είχαν επί αιώνες υποστεί την ανδρική κυριαρχία ως καθεστώς, υπό τη μορφή της πατριαρχίας και της ανδροκρατούμενης εξουσίας, γεγονός το οποίο είχε συνδεθεί με την έλευση του καπιταλισμού (και αντιστοίχως της βιομηχανικής και αστικής κοινωνίας) και του κλασικού φιλελευθερισμού. Κατ' επέκταση, διαπίστωναν ότι οι γυναίκες είχαν συστηματικά μείνει στο «περιθώριο της ιστορίας» (Ροουμπόθαμ 1980), μιας ιστορίας που τις είχε ιδεολογικά και πρακτικά περιθωριοποιήσει εκτοπίζοντας τη γυναικεία παρουσία και την αντίσταση των γυναικών που δε σταμάτησε να συμβαίνει σε διάφορους τομείς και φάσεις.

Στο ειδικό δελτίο που εκδίδεται από την Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών (ΚΔΓ) μετά τη σύστασή της το Νοέμβριο του 1974, με τον τίτλο «Δελτίο της Κίνησης» (για την «Κίνηση») σημειώνεται χαρακτηριστικά: «(...σ.σ.: το έντυπο) θα λειτουργήσει σαν ένα μέσο προβολής της δράσης μας, ανταλλαγής της πείρας, των τμημάτων και της κινητοποίησής μας γύρω από τα προβλήματα που παρουσιάζονται, έτσι ώστε να αποτελέσει το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στα μέλη, να μας υποδεικνύει

κάθε πρωτότυπο τρόπο δουλειάς που εφαρμόστηκε σε κάποιο τμήμα, να μας δίνει ιδέες για την επίλυση προβλημάτων που ίσως δεν είχαμε σκεφτεί... Δεν βλέπουμε το δελτίο μόνο σαν εσωτερικά ενημερωτικό κείμενο της ΚΔΓ. Απευθυνόμαστε σ' όλες τις γυναίκες. Γιατί όλες αντιμετωπίζουν με διαφορετικό ίσως τρόπο η καθεμιά την ανισότητα ακόμη κι αν δεν έχουν δώσει κάποιο όνομα στα προβλήματά τους» (Το δελτίο 1976:1:3).

Στο παραπάνω δελτίο διαφαίνονται οι ιδεολογικές επιρροές από το ριζοσπαστικό φεμινισμό όπως αρθρώθηκε στην Αμερική. Η φράση «Γιατί όλες αντιμετωπίζουν με διαφορετικό ίσως τρόπο η καθεμιά την ανισότητα ακόμη κι αν δεν έχουν δώσει κάποιο όνομα στα προβλήματά τους» αντηχεί το μέρος του βιβλίου της πρωτοπόρου συγγραφέα και φεμινίστριας Betty Friedan “The Feminine Mystique”, όπου ορίζει την αίσθηση μίας απροσδιόριστης και αποεντοπισμένης δυστυχίας των γυναικών κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 στην Αμερική ως «το πρόβλημα που δεν έχει όνομα» (“The problem that has no name”). Ταυτίζει αυτή την κατάσταση ως ένα εσωτερικό βίωμα και εμπειρία των γυναικών της ανώτερης μεσαίας τάξης, οι οποίες νιώθουν ανικανοποίητες με τις ζωές τους και ταυτόχρονα μία υποδόρια, άρρητη νοσταλγία για κάτι που επιθυμούν μα δεν μπορούν να το αρθρώσουν, κάτι έξω από την επιφανειακή και αδιατάρακτη ευημερία της αμερικανικής επαρχίας και της οικιακής-οικογενειακής ζωής.

Επιπλέον, τοποθετεί τη ρίζα του προβλήματος στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τα οποία αναπαράγουν ένα αισθητικοποιημένο και ιδεαλιστικό πρότυπο θηλυκότητας, ως μία αντικειμενική και νομιμοποιημένη κοινωνική κατασκευή, την οποία οι γυναίκες οφείλουν να οικειοποιηθούν ως υποκείμενα στη ζωή τους για να μην αποτύχουν στο ρόλο τους ως γυναίκες.

Διευρύνοντας το πλαίσιο δράσης της η ΚΔΚ τονίζει ότι η ιδεολογία, η πρόθεση και η στρατηγική της συνδέεται με «ένα συγκεκριμένο χρέος, ν' αγωνιστεί σαν όργανο συλλογικό για τη μελέτη και τη βαθμιαία επίλυση των γυναικείων προβλημάτων και να συμβάλλει έτσι έμπρακτα στον εκδημοκρατισμό του τόπου» (ο.π. 1:2). Στο ίδιο πνεύμα η διακήρυξη της Σφίγγας λέει: «Η ιδιαιτερότητα του γυναικείου προβλήματος (,,) επιβάλλει κι έναν ξεχωριστό τρόπο οργάνωσης. Μια οργάνωση που η ίδια της η δομή να εγγυάται, από τη μια την βαθμιαία έξοδο των γυναικών από το εγώ τους και την αμφισβήτηση της βιωμένης κατωτερότητάς τους, κι απ' την άλλη αυτή η οργάνωση να μην αναπαράγει συμπεριφορές και σχέσεις που το γυναικείο κίνημα αρνήθηκε και καταπολέμησε, δηλαδή την ιεραρχία και τις εξουσιαστικές δομές». (Σφίγγα 1: 41).

Σύμφωνα με τον Εμίλ Ντυρκέιμ, η ενασχόληση με την κοινωνική μνήμη υπαγορεύεται από την ανάγκη κάθε κοινωνίας να επιδεικνύει και να επιζητεί μία αίσθηση συνέχειας με το παρελθόν. Η «συλλογική ενθύμηση» των κοινωνιών υποστασιοποιείται μέσα από μια αμφίδρομη διαδικασία: αφενός παρέχει τα απαιτούμενα πλαίσια κοινωνικής ταύτισης και με τη σειρά της μεταπλάθεται από τις τρέχουσες πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές πραγματικότητες, αφού –ασφαλώς– δεν έχει (και δεν θα είχε) νόημα να εξετάζουμε τη «μνήμη» και τα σύμβολα αν δεν αναγνωρίζαμε κάποια συνάφεια με το παρόν ή κάποια επίδραση σε ό,τι μας απασχολεί στην επικαιρότητα³⁰.

Σε αυτό το πλαίσιο τα έντυπα και το σύνολο του υλικού που προέρχεται από τα εναλλακτικά μέσα που χρησιμοποίησε και ανέπτυξε το φεμινιστικό κίνημα και τα κινήματα γύρω από το φύλο, συνιστούν τρόπους συνάντησης της ιστορικής μνήμης και της επικαιρότητας, και συνακόλουθα τρόπους όπου το ιστορικό παρελθόν φιλτράρεται

³⁰ Βλέπε και Durkheim Emile (1912, 1^η έκδοση) “The Elementary Forms of the Religious Life”, ο.π. στο Giddens (1972).

από τη συγκυρία. Ιδωμένα λοιπόν ως πολιτισμικά αποτελούν δημόσια γεγονότα με σημαντική εμβέλεια, καθώς η δημόσια ιστορία που ενσαρκώνεται σε αυτά αποκτά αντίστοιχη σημασία, αλλά και φορείς πολιτισμικών διαδικασιών και δυναμικών καθώς και πολιτισμικού αναστοχασμού και κριτικής. Το σύνολό τους φέρει και απηχεί τους προβληματισμούς, τις αντιφάσεις και τις διαφοροποιήσεις που χαρακτηρίζουν τις ομάδες που δραστηριοποιούνται στο πεδίο των φεμινιστικών και ομοφυλοφιλικών διεκδικήσεων αυτή την περίοδο.

Ένα ενδεικτικό δείγμα τίτλων της αρθρογραφίας που φιλοξενείται αποκρυσταλλώνει αμέσως τη θεματική των προβληματικών γύρω από ζητήματα φύλου και ισότητας καθώς και τη ροή των εκρηκτικών δυναμικών που ανθίζουν στις γκρίζες ζώνες των πολιτικών και πολιτισμικών διεκδικήσεων³¹:

- Αβδελά, Έφη. 1979. «Αλεξάνδρα Κολλοντάι: Ποιούς στόχους έβαλα και τι κατάφερα στη ζωή μου». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (1):17-22.
- —. 1981. «Το κυνήγι των μαγισσών». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):5-11.
- Αβδελά, Έφη, Παπαγεωργίου, Γεωργία. 1979. «Πίσω από τις τζελουτζίες: Η Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μαρτινέγκου». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):21-32.
- Αβδελά, Έφη, Παπαγιαννάκη Μαρίνα, Σκλαβενίτη Κωστούλα. 1986. «Έκτρωση 1976-1986: το χρονικό μιας διεκδίκησης». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (1):8-28.
- Αθανασάτου, Γιάννα. 1987. «Ένα Αδίκημα Εκσυγχρονίζεται». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (2):23-26.

³¹ Βλέπε και Παράρτημα Βιβλιογραφίας.

- Akerman, Chantal. 1979. «Από μια συνέντευξη της Akerman με την Camera Obscura, το Νοέμβριο του 1976» (μτφρ. Ίντα Φλωρεντίν). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (3):109-110.
- Αλεβίζου, Φώφη, Κορασίδου Μαρία, Σαμίου Δήμητρα. 1987. «Βία-Βιασμοί». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (2):4-13.
- Αλεξόπουλος, Μανόλης. 1980. «Ποια "σεξουαλική απελευθέρωση"; μια πρώτη προσέγγιση με αφορμή ένα απόσπασμα του Μπωντριγιάρ». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, Β' (5):31-32.
- Αυτόνομο Μέτωπο Ομοφυλόφιλων Θεσσαλονίκης. 1979. «Αυτόνομο Μέτωπο Ομοφυλόφιλων Θεσσαλονίκης». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, Β (3-4):21
- Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών. 1979. «Κάλεσμα». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, Β (3-4):20.
- Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών. «Σεξουαλικότητες και Πολιτική». Η Λάβρυς: Λεσβιακός Λόγος (3):3-5.

Επιπλέον, η διάκριση της ξεχωριστής σημασίας των εντύπων ως εναλλακτικών μέσων που μετέρχεται μεταξύ άλλων το φεμινιστικό κίνημα ως μέσων για την επίτευξη των σκοπών του αναδεικνύει από τη μια τη συμβολή της εμπειρίας που προέρχεται από το πεδίο πολιτικών διεκδικήσεων, αλλά και την αδιαμφισβήτητη σημασία του λόγου στη συγκρότηση των υποκειμένων σε ότι αφορά τον ορισμό και την εννοιολόγηση των εμπειριών με τις οποίες διαμορφώνουν τη συνείδηση και τη ζωή τους. Τίποτα από τα παραπάνω δε μπορεί να μελετηθεί αυτοαναφορικά και να

αποσυνδεθεί από τις δράσεις και τις εμπειρίες των υποκειμένων που δεν παύουν να σχετίζονται με συγκεκριμένες ιστορικές ή σύγχρονες κοινωνίες³².

Ακολουθώντας, τα δίκτυα που αναπτύσσονται γύρω από τις πρωτοβουλίες αυτόνομων εκδόσεων σε ότι αφορά τόσο τον τρόπο δράσης των διάφορων συλλογικοτήτων αλλά και των ζητημάτων γύρω από το φύλο που τα ίδια διαπραγματεύονται αυτή την περίοδο, έχουν άμεσες ιδεολογικές συνάφειες και στοχοθετήσεις με αυτές των ομάδων που τις παίρνουν, με αποτέλεσμα να συγκροτούν και σταδιακά «δημιουργούν» χώρους και τόπους συνάντησης και ελεύθερης διαλεκτικής όσο και διακίνησης ιδεών, καθώς και συνάσπισης συντροφιών και μετώπων που θα δώσουν τους πιο σκληρούς αγώνες απέναντι στον ανδροκεντρικό λογοκεντρικό και πολιτικό χώρο.

Απέναντι στις μορφές μαζικής και εθνικοπατριωτικής ή εθνολαικής κουλτούρας που επιβάλλει το κυρίαρχο σύστημα αξιών και που καθορίζει τη δημόσια σφαίρα συνδέοντας την κυρίαρχη μαζική κουλτούρα επιπλέον με μια μονοσήμαντη εθνική αφήγηση ενός έθνους μεγάλων ανδρών όπου οποιαδήποτε άλλη κατηγορία φύλου περιθωριοποιείται και εκτοπίζεται από την ενεργό συμμετοχή και δράση στη διαμόρφωση της κοινωνίας και της ύπαρξης, ο φεμινιστικός τύπος προσπαθεί να δημιουργήσει και να διεκδικήσει έναν διαφορετικό χώρο, όπου, όχι μόνο να δίνεται δίνει απάντηση στο ερώτημα περί «χρησιμότητας» του πολιτισμού «σε δύσκολους καιρούς», αλλά προτείνεται και ευθέως να αντιπαρατάσσει μian άλλη εκδοχή αφήγησης (εν προκειμένω μία που να περιλαμβάνει την αποσιωπημένη ιστορία των γυναικών).

Η οικειοποίηση αλλά και η διαχείριση ενός τόσο ρηξικέλευθου λόγου και εγχειρήματος δεν είναι καθόλου απλή υπόθεση, εφόσον εκφράζεται και μέσα στην

³² Για παρόμοια ζητήματα βλέπε μεταξύ άλλων και Βαρίκα 2000στ, Gould 1988, Scott 1992, Σαμίου 2006.

κρίση του πολιτισμού που αντιπαλεύει τη μαζική κουλτούρα με ανανεωτικά εγχειρήματα. Η κατάσταση είναι και περιγράφεται ως ασαφώς μεταβατική. Σίγουρα όμως οι άνθρωποι που αναλαμβάνουν αυτές τις πρωτοβουλίες πιστεύουν στην πρόοδο, γι' αυτό και επιδιώκουν την εγκαθίδρυση μίας διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα σε ένα πλήθος αντικρουόμενων στοιχείων της εποχής. Τα περιοδικά, οι μπροσούρες, τα φυλλάδια, οι εκδόσεις παρακολουθούν και σχολιάζουν την πολιτική επικαιρότητα, γράφουν κριτικές, συνδιαλέγονται και αλληλεπιδρούν, ενώ η στάση κριτικών και εκδοτών αντικατοπτρίζει συχνά μια αμηχανία και μια επιφύλαξη, εύλογο σε περιόδους κρίσης αλλά και πολλαπλών διαύλων σκέψης και έκφρασης.

Το τολμηρό, μαχητικό και πρωτοπόρο ΑΜΦΙ θα αποτελέσει την πρώτη πλατφόρμα ομοφυλόφιλων ανδρών μέσα από την οποία θα αρθρώσουν ιδέες και διεκδικήσεις και θα αποτελέσει το μακροβιότερο έντυπο αυτής της κατηγορίας. Στο πρώτο εξώφυλλο του περιοδικού απεικονίζεται σε ασπρόμαυρη εκτύπωση, ένας σοβινιστικός σούπερμαν εν είδη Δημιουργού να συνδιαλέγεται με τον Αδάμ της Καπέλα Σιξτίνα του Μιχαήλ Αγγέλου. Ταυτόχρονα καλεί εκ μέρους του ΑΚΟΕ τους ομοφυλόφιλους «να αλώσουν το δικαίωμα του λόγου», να προκαλέσουν «ένα σκάνδαλο αλήθειας». Περιλαμβάνει την ιδρυτική κήρυξη της ΑΚΟΕ, κείμενα για τα ερωτικά πρότυπα, τη σεξουαλική απελευθέρωση, την ομοφυλοφιλία στον καπιταλισμό, αλλά και στην ΕΣΣΔ καθώς και τον πρώτο “gay” χάρτη της Αθήνας ενώ τιμολογείται στις 30 δρχ. Στο τολμηρό οπισθόφυλλο φιλοξενείται ξεχωριστή “gay friendly” διαφήμιση του δισκάδικου POP 11 στην οποία αναγράφεται: «Εμείς νομίζουμε ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα να διεκδικούν τα πολιτικά και πολιτιστικά τους δικαιώματα». Θα συνεχίσει να εκδίδεται για δώδεκα χρόνια ενώ η ομάδα της ΑΚΟΕ-Ραμφί στεγάζεται σε ένα υπόγειο στα Εξάρχεια.

Τον Νοέμβριο του 1979 το περιοδικό μηνύεται και διώκεται ποινικά με κατηγορία περί προσβολής της δημοσίας αιδούς. Ως άσεμνα θεωρούνται ένα ερωτικό ποίημα του Νίκου Σπάνια και μία εικονογράφηση με τον Ερμή του Πραξιτέλη. Η υπόθεση θα ξεσηκώσει ένα κύμα αλληλεγγύης που λίγες αφορμές χρειαζόταν για να εμφανιστεί: 2000 υπογραφές συμπαράστασης συλλέγονται ενώ οργανώνονται γκέι και γενικές διαμαρτυρίες. Η Σκούπα φιλοξενεί στις σελίδες της ειδική αναφορά και σημειώνει σε άρθρο-πλαίσιο με τίτλο «Για την Κατάσχεση του Ραμφί»:

«Άλλη μία φορά λειτούργησε η λογοκρισία μας, μετά από αυτεπάγγελτη δίωξη του εισαγγελέα για τη δημοσίευση του ποιήματος «η ποιητική μου» του Ν. Σπάνια και το σκίτσο που το συνόδευε.

Με τη γνωστή πρόφαση της προσβολής της δημοσίας αιδούς καταπατήθηκε το δικαίωμα της ελευθερίας του τύπου.

Κυρίως όμως καταστρατηγείται η ύπαρξη του μοναδικού χώρου δημόσιας έκφρασης της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, έκφρασης που προβάλλει μέσα απ' τον οργανωμένο λόγο τους στόχους του κινήματος.

Στο νέο τεύχος που κυκλοφόρησε μετά την κύρωση της κατάσχεσης του προηγούμενου τεύχους επισημαίνουμε το κάλεσμα της ομάδας γυναικών του ΑΚΟΕ που επιμελήθηκε και το άρθρο «Γιατί Λεσβίες», αναδημοσιευμένο απ' το αγγλικό φεμινιστικό περιοδικό Spare Rib, μία πρώτη για τον ελληνικό χώρο παρουσίαση της προβληματικής της γυναικείας ομοφυλοφιλίας» (Σκούπα 1979:3:119).

Το έντυπα αυτά λοιπόν φαίνεται να κινούνται στη λογική μίας εκδοτικής δημοκρατίας, την οποία προωθούν και παρά τις αντιφάσεις τους, συμβάλλοντας στην υπονόμηση των ιδεολογικών και των πολιτικών δομών, ιεραρχήσεων και αυθεντιών των παραδοσιακών μηχανισμών μέσα στη συνείδηση και τα μυαλά των νεότερων. Η διαδικασία αυτή λειτουργεί μέσα από τα εναλλακτικά μέσα και παρ' ότι μπορεί να

θεωρηθεί ως λύση ανάγκης και να αμφισβητηθεί ο συνειδητός χαρακτήρας της, αποτυπώνεται οπωσδήποτε στα έντυπα και στις υπόλοιπες πρωτοβουλίες των συλλογικοτήτων που ως μόνο αυθεντικά ανεξάρτητο τομέα της κοινωνικής και της δημόσιας ζωής βρίσκουν τον εκπολιτιστικό και ειδικά τον αυτόνομο, διαλεκτικό και ριζοσπαστικά διεκδικητικό χώρο της αυτοοργάνωσης, των ομάδων και των μέσων τους.

Μία από τις σημαντικότερες πρωτοβουλίες που παίρνει οι συλλογικότητες του του Αμφί και του ΑΚΟΕ είναι η διοργάνωση του συνεδρίου «Σεξουαλικότητες και Πολιτική» στο Γαλλικό Ινστιτούτο στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1972 με εισηγητές σημαντικούς στοχαστές της εποχής όπως ο Φ. Γκουαταρί, Ρ. Κεμπφ, Κ. Τσουκαλά, Α.Ι. Μεταξά, Γ. Βέλτσο, Δ. Αγραφιώτη. Επίσης η συνδιοργάνωση σε συνεργασία με το περιοδικό «Το Κράξιμο», μιας ιστορικής για το ομοφυλοφιλικό κίνημα συναυλίας «για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας».

Οι ομάδες που συγκροτούν αυτές τις πρωτοβουλίες απευθύνονται στην επιτελεστικότητα της λογοτεχνίας –με την έννοια της τέχνης του λόγου- και των εναλλακτικών τρόπων που προσφέρουν τα εναλλακτικά μέσα, οι οποίοι εν προκειμένω συνιστούν καίρια πολιτική πράξη αντίδρασης σε μια καθόλου ευνοϊκή ατμόσφαιρα. Οι τροπικότητες της αυτοοργάνωσης, των εναλλακτικών μέσων, των αυτόνομων εκδόσεων, των μεταφράσεων, των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών κομματιών, αλλά και αυτών που στρέφονται σε ένα ευρύτερο πεδίο διαλεκτικής όπως αυτό της διεξαγωγής ενός συνεδρίου σε ακαδημαϊκό περιβάλλον, κατορθώνουν να διολισθαίνουν ανάμεσα στα άκαμπτα πεδία εξουσίας και γλώσσας που επιβάλλει η μαζική κουλτούρα και ο κυρίαρχος λόγος των πολιτικών κομμάτων και των μέσων μαζικής ενημέρωσης, ενώ ακροβατώντας ανάμεσα στο νόμιμο και το παράνομο, την κυριολεξία και τη μεταφορά, τη ρητορεία και την αλληγορία, σχηματοποιούν έναν

χώρο εκφραστικής ελευθερίας. Υπάρχει με άλλα λόγια μία διαλεκτική σχέση μεταξύ φύλου και χώρου, κοινωνικών κινημάτων φύλου και εναλλακτικών μέσων, η οποία καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις σχέσεις εξουσίας και στην οποία οι πολιτιστικές πρωτοβουλίες του κόσμου των ομάδων αυτών επιχειρούν να μετατοπίσουν το κέντρο βάρους προς τους δικούς τους άξονες διαλεκτικής και διαπραγμάτευσης των δύο.

Στο τερέν του ανταγωνισμού της πολιτιστικής ανανέωσης της χώρας, που διεξάγεται σταδιακά και ανοδικά από το '81 και μετά, η σοσιαλιστική εξουσία επιδιώκει καταρχήν να καταδείξει ότι ο χώρος ελευθερίας και πλουραλισμού που διεκδικούν στη δημόσια σφαίρα οι κινηματικές δυνάμεις της εποχής είναι ήδη υπαρκτός, δηλαδή θεσμοθετημένος εκ μέρους της, και ταυτόχρονα ανοιχτός στο διάλογο με την κοινωνία. Για να το καταφέρει αυτό συσχετίζει τον εαυτό της και την ιδεολογία της με αξίες που προβάλλονται ως διεκδικήσεις από την άλλη πλευρά.

Απευθυνόμενη στα ίδια κοινωνικά στρώματα και κατηγορίες, απορρίπτει την όποια ιδέα διαφορετικότητας βρίσκεται στη βάση της αμφισβήτησης των παραπάνω δομών. Με άλλα λόγια, η πολιτική αυτή στηρίζεται στο επιχείρημα της προϋπάρχουσας από πριν και μη διαταραγμένης (αντίθετα ενισχυμένης) ύπαρξης ενός ενδιάμεσου χώρου, οριοθετημένου, αλλά όχι λογοκριμένου όπου η ελευθερία έκφρασης των «μειονοτήτων», μπορεί για παράδειγμα να προκύψει από το γεγονός ότι κατέχουν μία ενδιάμεση θέση ανάμεσα στα δύο άκρα (εξουσία/ ουτοπία) δύο ακραίες χωρίς να είναι πιθανόν αντικειμενικά να ταυτιστούν και χωρίς να ταυτίζονται και οι ίδιοι υποκειμενικά είτε με τη μία είτε με την άλλη. Άρα αποτελεί μία λύση που θα έπρεπε να ικανοποιεί άπαντες και αυτό επιδιώκει να τονίσει το πολιτικό κατεστημένο.

Στην Ελλάδα ο κρατικός φεμινισμός που στοιχειοθετήθηκε με την ίδρυση του Συμβουλίου Ισότητας των δύο Φύλων το Σεπτέμβριο του 1982 από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, σύμφωνα με τις προεκλογικές του εξαγγελίες, αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα αποδυνάμωσης του φεμινιστικού κινήματος όσο και ανάπτυξης μίας ψευδαίσθησης ισότητας, δημοκρατικότητας και ελευθερίας που ελάχιστη σχέση όμως είχε στην πραγματικότητα με τις ουσιαστικές επιθυμίες και στόχους των υποκειμένων που τις διεκδικούσαν.

Το σύγχρονο φεμινιστικό κίνημα εκφράζει την κριτική άποψη ότι στο παραπάνω πλαίσιο τίθεται, μεταξύ άλλων, και ένα διακύβευμα συμβολικού περιεχομένου και κεφαλαίου, το οποίο διακινούν και πάνω στο οποίο οικοδομούν ρητορικά οι δύο πλευρές την ιδεολογία τους. Το συμβολικό κεφάλαιο εν προκειμένω νοείται τόσο ως οικονομικό όσο και ως πολιτικό κατά την μαρξική έννοια της αναπαραγωγής ως παραγωγής του κοινωνικού, αλλά και με βάση τα ίδια τα πολιτιστικά προϊόντα που διακινούνται.

Έστω κι αν το σύνολο των αντιλήψεων φαίνονται να υιοθετούν τη λογική αντιθετικών δίπολων, όπως ιδιωτικό-δημόσιο (σε ό,τι αφορά το χώρο) ή ελεύθερο-λογοκριμένο (σε ό,τι αφορά το δικαίωμα λόγου και έκφρασης) φαίνεται πως ακριβώς στα όρια αυτών των αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων, δημιουργούνται τρίτοι και τέταρτοι χώροι διαλεκτικής και διακίνησης ιδεών και κριτικής ενεργοποιώντας μία σειρά νέων εννοιολογήσεων. Οι διπολικές αυτές μεταφορές και οι κριτικές δηλώσεις από ατόμων σε διαφορετικές θέσεις χρησιμεύουν ακριβώς στο να φωτίσουν τη σημασία των γκρίζων αυτών ζωνών, όπου δικαιώματα, ιδέες, ιδεολογίες και λόγος κάθε μορφής αντιμάχονται, στην κατασκευή της κοινωνικής ταυτότητας, τόσο εννοιολογικά όσο και υλικά, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το αστικό περιβάλλον των μεγάλων πόλεων της εποχής.

Αντί επιλόγου

Που πάει το κίνημα όταν φεύγει: Η εκδοτική ύφεση από το '96 και μετά και το πέρασμα στο διαδίκτυο.

“We are, I am, you are
by cowardice or courage
the one who find our way
back to this scene
carrying a knife, a camera
a book of myths
in which
our names do not appear.”³³

Περίπου δέκα χρόνια αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 1990 διαπιστώνεται τόσο η απουσία ενός διευρυμένου δημόσιου φεμινιστικού, όσο και ενός λεσβιακού ή γενικά lgbt χώρου. Αυτή η διαπίστωση, πραγματολογική αλλά και θεωρητική βασίζεται στη σταδιακή αυτοδιάλυση των μικρών συλλογικοτήτων και οργανώσεων που υπερασπίζονταν και προωθούσαν τις ανάλογες κοινωνικές διεκδικήσεις, δικαιώματα και ζητήματα χωρίς αυτό να αναιρεί τη σημασία των διεκδικήσεων που συνεχίζονται μέσα από τη θεσμοποίηση του φεμινισμού στα πανεπιστήμια έστω και σε περιορισμένο βαθμό ή την κατοχύρωση ορισμένων βασικών δικαιωμάτων τουλάχιστον σε επίπεδο νόμου.

Στις αρχές της δεκαετίας του '90 και οι τρεις κύριες ομοφυλόφιλες οργανώσεις που δραστηριοποιούνταν εκείνη την εποχή, η μία στην Αθήνα η ΕΟΚ – «Ελληνική Ομοφυλόφιλη Κοινότητα»-, και οι άλλες δύο στη Θεσσαλονίκη, η «Σύμπραξη κατά της Ομοφυλοφοβίας», και η Ο.Π.Ο.Θ. –«Ομάδα Πρωτοβουλίας Ομοφυλοφίλων Θεσσαλονίκης»-, αριθμούν ανάμεσα στα μέλη τους ελάχιστες

³³ Απόσπασμα από το ποίημα “ Diving into the Wreck” της Adrienne Rich

γυναίκες. Ταυτόχρονα φαίνεται ότι σε κάθε περίπτωση οι διαλεκτικές σχέσεις που ήλπιζαν αυτές οι ομάδες να αναπτύξουν προκειμένου να επιτύχουν κάποιου βαθμού κοινωνική αποδοχή και ενσωμάτωση δεν ευδοκίμησαν, αφού ο αριθμός των ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών που συμμετέχουν ακόμα ή συχνάζουν σε σχετικά μέρη και εκδηλώσεις είναι περιορισμένος και σίγουρα δεν εκφράζει κάποιο πραγματικό ποσοστό και κομμάτι της εικόνας του lgbt κόσμου και της πραγματικότητάς του.

Ταυτόχρονα η ίδια η επιθυμία της ένταξης στην κοινωνία ή στην κοινότητα μοιάζει να φθίνει και να αμφισβητείται ειδικά με την ανάπτυξη του queer κινήματος τα τελευταία χρόνια. Παρόλα αυτά πολλοί θεωρητικοί του φύλου και ανθρωπολόγοι (Moraga και Anzaldúa 1981, De Lauretis 1988, Butler 1991, Phelan 1993, Weston 1991) συνεχίζουν να αναδεικνύουν την σημασία της κοινότητας και της συλλογικότητας τόσο ως πεδίου πολιτικών διεκδικήσεων όσο και ως χώρου έκφρασης της υποκειμενικότητας σε διαλεκτική βάση, ένα τρόπο ανάπτυξης ενός αισθήματος του συνανήκειν με όρους συνοργάνωσης και δημιουργικής αλληλεπίδρασης. Με άλλα λόγια ως ένα τρόπο και χώρο πολιτισμικής (επανα) νοηματοδότησης.

Όπως σημειώνει και η Βενετία Κάντσα:

«Οι ανθρωπολογικές μελέτες των τελευταίων ετών για τη σεξουαλικότητα αναγνωρίζουν ότι σε κάθε κοινωνία το φύλο και η σεξουαλικότητα δεν ανάγονται και δεν περιορίζονται σε κανονιστικά σχήματα και κατηγορίες, αλλά, χαρακτηρίζονται από ασάφεια, πολλαπλότητα, άρνηση και αντίσταση και στρέφονται στην παρατήρηση και καταγραφή των σχέσεων, των αντιφάσεων και των διαφωνιών ανάμεσα σε πολλαπλούς τρόπους έκφρασης. Παράλληλα, ενώ οι πρόσφατες οικονομικές και τεχνολογικές εξελίξεις επέτρεψαν τη διάδοση λεσβιακών και γκέι ταυτοτήτων σε παγκόσμιο επίπεδο και την διαπραγμάτευση των ομο/ετερο

διακρίσεων, ο τρόπος που οι αλλαγές αυτές γίνονται αποδεκτές ή μη σχετίζεται άμεσα με πιο «παραδοσιακές» ιστορίες γύρω από το φύλο και τη σεξουαλικότητα που επικρατούν σε κάθε κοινωνία.» (Κάντσα 2009: 6-7).

Αυτό που καταδεικνύεται έντονα από όλα αυτά είναι κατά ειρωνικό τρόπο η ανάγκη για υποκειμενικότητα, αλλά και η σημασία της επιστροφής στη σημασία της εμπειρίας ως σωματικής διαδικασίας, αλλά και ως διαδικασίας ιστορικοποίησης των ατόμων και των καταστάσεων με όρους που δεν αποκλείουν το λόγο από την εμπειρία και τη σημασία της τοπικότητας από τα ευρύτερα κοινά πλαίσια αλληλεγγύης.

Σε αυτό το πλαίσιο, η δεκαετία του 1990 αποδεικνύεται -εν τέλει και εκ των υστέρων- περίοδος μετάβασης και επώασης, στο πλαίσιο της οποίας κυοφορήθηκαν πολλές από τις ιδέες, τις τάσεις και τις κινητοποιήσεις που ανέδειξαν τη δυναμική τους στα πρώτα χρόνια του 21ου αι., ανάμεσα στις οποίες εγγράφονται η ίδρυση λεσβιακών, γκέι, αμφί, τρανς και queer ομάδων, η διοργάνωση του Athens Pride, οι εκδόσεις περιοδικών, εφημερίδων και βιβλίων, κινηματογραφικές, θεατρικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις. Ταυτόχρονα τα εναλλακτικά μέσα των ομάδων γύρω από το φύλο αναδιαμορφώθηκαν επίσης σε μεγάλο βαθμό και χαρακτηρίζονται κυρίως από το πέρασμα στο διαδίκτυο.

Από το 1996 έως το 2006 διαδικτυακή παρουσία με τη μορφή ενημερωτικής ιστοσελίδας, μπλογκ ή περιοδικού θα έχουν οι εξής ομάδες:

Μπανάνες, Βιταμίνη Ο (1995), Πόθος (1996), Μαντάμ Γκου (1995), Roz-Mov σελίδες (1996), η πρώτη ΛΟΑΤ ιστοσελίδα της Ελλάδας, Σαπφίδες (2000), Antivirus (2003), 10%(2003), Transexual Βήμα (2005, εκδίδεται από το Σωματείο Αλληλεγγύης Τραβεστί Τρανσέξουαλ), Queericulumvitae(ηλεκτρονικό περιοδικό της ομάδας QVzine), Fleshmachine (2006), CityUncovered (2006) , Gayworld.gr, Gay Patras,

Transs.gr, Lesbian.gr (δημιουργία της Μαρίας Cyber), Gayathens.gr, Gaygreece.gr, Νταλικά (2009), Απελευθέρωση (2007), <http://ek-fyles.blogspot.de/>, ervacidreira, gaysuperhero, tifoerus, ThomasXomeritis, elawyer, Fleshmachine (bloggers) κ.α.

Σημαντική είναι και η δραστηριότητα της συλλογικότητας No Woman's Land, η οποία δραστηριοποιείται τόσο ακτιβιστικά όσο και στο χώρο των αυτόνομων εκδόσεων με μία σειρά από συμμετοχές σε διάφορους χώρους αυτοοργάνωσης και με την έκδοση μπροσούρων γύρω από φεμινιστικά ζητήματα και ζητήματα φύλου και σεξουαλικότητας. Σημαντική διακίνηση είχαν και οι μπροσούρες της αυτόνομης εκδοτικής πρωτοβουλίας της συλλογικότητας «Έκφυλες» (Φραντσέσκα Ν. Π., Λύδια Φ και Σούλα Μ) *Φύλο, Σώμα, Σεξουαλικότητα* (2006) και *Ανδρικές Άμυνες σε Γυναικεία Ζητήματα* (2008), οι οποίες δραστηριοποιούνται στη Θεσσαλονίκη.

Ανάμεσα στις σημαντικές προσπάθειες μιας δημόσιας λεσβιακής έκφρασης τη δεκαετία του 1990 συγκαταλέγονται τα Women's Only Parties που άρχισαν να διοργανώνουν οι Cyberdykes από το 1995, η έκδοση του λεσβιακού περιοδικού Μαντάμ Γκου (κυκλοφόρησε πέντε συνολικά τεύχη το χρονικό διάστημα 1995-96), η δημιουργία των πρώτου δικτυακού χώρου για λεσβιακά και gay θέματα οι Roz-Mon σελίδες, η διοργάνωση μιας Λεσβιακής Εβδομάδας στο Ρέθυμνο το Σεπτέμβριο του 1997 από μια ομάδα γυναικών στην Κρήτη, το ανέβασμα του θεατρικού έργου Lesbian Blues το 1998 (βλέπε και Κάντσα 2009).

Σήμερα, στο Αυτόνομο Στέκι Μεταναστών συστεγάζονται και συνεργάζονται συλλογικότητες από το χώρο της lgbt και queer κοινότητας, από το χώρο του φεμινισμού, της ευρύτερης αριστεράς και του αναρχισμού, όπως: Δίκτυο Κοινωνικής Υποστήριξης Προσφύγων και Μεταναστών, Καμπάνια «Ένα σχολείο για τους Τσιάπας», ΛΟΑ, Ο.Λ.Κ.Ε., Περιοδικό Κόκκινο, Resistencias, Δίκτυο για τα Πολιτικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Πρωτοβουλία για το Εναλλακτικό και Αλληλέγγυο

Εμπόριο «Ο Σπόρος», Σύνδεσμος Αντιρρησιών Συνείδησης», Underground Free University. Άλλοι χώροι αυτοοργάνωσης με δραστηριοποίηση για ζητήματα φύλου είναι η Κατάληψη Πατησίων 61 & Σκαραμαγκά, Κοινωνικό Κέντρο Τσαμαδού 15, Αυτόνομο Στέκι Ζωοδόχου Πηγής 95-97 & Ισαύρων, Κατάληψη κτήματος Πραπόπουλου κ.α.

Επιπλέον, το Νοέμβριο του 2010 οργανώθηκε το πρώτο Queer Festival (φεστιβάλ Κουρή στην Αθήνα) με τη συνεργασία πολλών ομάδων και στεκιών διαφόρων καταβολών και στοχεύσεων. Η κατάληψη της Σκαραμαγκά, το κατελημμένο κτίριο της Τσαμαδού 15 του Στεκιού Μεταναστών και το Αυτόνομο Στέκι είναι οι τρεις πολιτικοί χώροι που αποτέλεσαν τους τόπους δημιουργίας του φεστιβάλ. Το φεστιβάλ αποτέλεσε τον πρώτο τόπο συνάντησης με κέντρο βάρους το κίνημα του Κουρή:

«Προσπαθούμε να βλέπουμε τις τρανς ταυτότητες ως πολιτικές ταυτότητες, και όχι ως αυθύπαρκτες ταμπέλες πίσω απ' τις οποίες περιχαρακωνόμαστε. Αυτοπροσδιοριζόμαστε όπως θέλουμε και όπως μας βολεύει, και όπως μας βγάζει νόημα. Το "τρανς" είναι κατασκευή, μια χρήσιμη πολιτική ταυτότητα για να εκφέρουμε επιχειρηματολογία. Ούτε "γεννηθήκαμε τρανς", ούτε "σταματάμε να είμαστε τρανς", ούτε υπάρχει το "είμαι πιο τρανς από σένα, γιατί έχω το τάδε χαρακτηριστικό". Η αντιεραρχία δεν είναι εύκολη, αλλά προσπαθούμε να την αγκαλιάζουμε.» (Εισήγηση της ομάδας queertrans για τη συζήτηση στο "What Queer Fest?", Νοέμβριος 2010, <http://www.inews.gr/32/gia-tin-syzitisi-ftiachnontas-kinimata-organonontas-koinotites-tou-What-Queer-Fest.htm>).

Η μετάβαση των κινημάτων (κοινωνικών, φεμινιστικών, γύρω από το φύλο κ.α.) στο χώρο του διαδικτύου, δηλαδή τα φαινόμενα αυτόνομης οργάνωσης, έκδοσης και επικοινωνίας σε μορφή ιστοσελίδων, μπλογκ, τα οποία αποτελούν μία καινούρια,

υβριδική και εναργή μορφή αυτοοργάνωσης και εννοιολόγησης των σχέσεων φύλου και χώρου, όπου -μεταξύ άλλων- σεξουαλικότητες χωρίς υποκείμενο, αλλά και υποκείμενα χωρίς ταυτοποιημένη σεξουαλικότητα βρίσκουν χώρους και τρόπους άρθρωσης και αλληλεπίδρασης. Ταυτόχρονα η διάθεση συνεργασίας και ανοιχτότητας μεταξύ ευρύτερων ομάδων που ασχολούνται με ζητήματα κοινωνικοπολιτικών διεκδικήσεων και η από κοινού ανάληψη της οργάνωσης πολιτιστικών δραστηριοτήτων και αγώνων, αναδεικνύει σημαντικές κινήσεις, στάσεις, ιδέες και πρακτικές τόσο εντός όσο και εκτός κινήματων, ταυτοτήτων και κοινοτήτων.

Εν τέλει η ρευστότητα και η αμηχανία που αντανακλάται στις μεταμορφώσεις και στις διαρκείς ροές και διακοπές τόσο του φεμινιστικού κινήματος όσο και των υπολοίπων κινήματων γύρω από το φύλο (lgbt, Κουήρ, διαφεμινιστικά, διασεξουαλικά κ.α.) φαίνεται να κατορθώνει να μετατοπίζει το κέντρο βάρους της συζήτησης από την αναδιαπραγμάτευση και την επανατοποθέτηση των ορίων, στην δημιουργία ελαστικών όρων και ταυτοτήτων απαραίτητων για τη συνέχεια της πολιτικής δράσης και του κοινωνικού ακτιβισμού ενώ ταυτόχρονα η σημασία της υποκειμενικότητας και της εμπειρίας του πολιτικού ως καθημερινού, ψυχοσωματικού βιώματος επανέρχεται ως η κύρια πηγή ταυτότητας φύλου χωρίς αυτό βέβαια να συμβαίνει ανεξάρτητα από τον παράγοντες όπως η καθιερωμένη σεξουαλική συμπεριφορά ή η έμφυλη πρακτική. Ταυτόχρονα η ίδια αυτή ένταση που χαρακτηρίζει την επιμονή στην πραγματικότητα του σώματος και των επιθυμιών του, τροφοδοτεί και την επαναδιαπραγμάτευση των εννοιών της κοινότητας και του πεδίου πολιτικής διεκδίκησης.

Βιβλιογραφία

1. Ελληνική

Αβδελά Ε. & Ψαρρά Α. (επιμ.) (1985), *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Γνώση, Αθήνα.

Αβδελά Ε. & Ψαρρά Α. (επιμ.) (1997), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

----- (2002), «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα. Αθήνα.

----- (2003), «Η Ιστορία του Φύλου στην Ελλάδα: από την Διαταραχή στην Ενσωμάτωση;». Ανακοίνωση στο συνέδριο « Το φύλο, τόπος συνάντησης των ελληνικών επιστημών: ένας πρώτος Ελληνικός απολογισμός», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, τμήμα Κοινωνικής Ιστορίας και Ανθρωπολογίας, Μυτιλήνη: 11 και 12 Οκτωβρίου.

----- (1989α), «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος-20ός αιώνας)», *Τα Ιστορικά*, 11: 339-360.

----- (1989β), «Για την κρίση», *Δίνη-φεμινιστικό περιοδικό*, 4:6-9.

Αθανασιάδης, Χάρης (2007), «Οι δύο στιγμές του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος», ανακοίνωση στο Δοκίμια, πρακτικά συνεδρίου: Εισαγωγή θεμάτων για την προώθηση της ισότητας των φύλων στην εκπαιδευτική διαδικασία, ΥΠΕΠΘ, ΕΠΕΑΕΚ, ΕΚΤ, Ιωάννινα, σελ. 13-23.

Αθανασάτου, Γιάννα (1987), «Ένα αδίκημα εκσυγχρονίζεται», *Δίνη-φεμινιστικό περιοδικό*, 2:23-26.

----- (1995), «Η επανεμφάνιση φεμινιστικών διεκδικήσεων στη μεταδικτατορική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους», στο Σπανού, Κ. (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 295-307.

----- (2004), «Ταυτότητες φύλου και Μεταπολίτευση. Το προσωπικό ήταν πολιτικό», στο Κοντογιώργης, Γ., Λάβδας, Κ., Μενδρινού, Μ., Χρυσόχοου, Δ. (επιμ.), *Τριάντα χρόνια δημοκρατία. Το πολιτικό σύστημα της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-2004*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα: Κριτική, τόμ. Β': 133-151.

Βαγιωνάκη, Μαρία (2006), «Τα φεμινιστικά και τα γυναικεία έντυπα στην Ελλάδα (1975-2000), Θεματολογία, ιδεολογικοί προβληματισμοί και εκπαιδευτικές αντανakλάσεις», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Παιδαγωγική ισότητα δύο φύλων Θεσσαλονίκη.

Βαΐου Ν. & Γεωργίου Ζ. & Στρατηγάκη Μ. (1989), *Οι γυναικείες σελίδες του Κάπα* (τεύχη 1-35), Αθήνα.

Βαρίκα, Ελένη (1987), *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα [επίσης 1996, Αθήνα: Κατάρτι].

----- (1988), «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της 'γυναικείας φυλής'. Γυναικεία περιοδικά στον 19ο αιώνα», *Διαβάζω*, 198: 6-12.

----- (1992), «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», στο Λεοντίδου, Ε., Ammer, S. (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 67-80.

----- (1995), «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας; Το αίτημα της ισάριθμης αντιπροσώπευσης των φύλων», *Σύγχρονα Θέματα*, 57: 42-58.

----- (1999), «Γυναικείο ζήτημα ή ζήτημα της δημοκρατίας;», στο *Διοτίμα, Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, Το φύλο των δικαιωμάτων*, Νεφέλη, Αθήνα, 508-526.

- (1999α), «Εννοιολογήσεις του κοινωνικού και του πολιτικού στην ιστορία», *Μνήμων*, 21: 211-220.
- (2000), *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα/
- (2000α), «Μητρότητα, πατρότητα, συμβόλαιο και άλλοι μύθοι της κλασικής πολιτικής θεωρίας», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα, σ. 41-56.
- (2000β), «Παρίας: Μια μεταφορά του αποκλεισμού», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα, σ. 84-102.
- (2000γ), «Φυσικό δίκαιο, γυναικεία φύση και ισότητα των φύλων», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα, σ. 117-137.
- (2000δ), «Έπειδή λησμόνησε τις αρετές του φύλου της». Η κριτική του αφηρημένου οικουμενισμού», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα, σ. 165-188.
- (2000ε), «Το κενό στον καθρέφτη. Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα, σ. 231-251.
- (2000στ), «Κοινωνικό φύλο, εμπειρία και υποκειμενικότητα. Η διαφωνία Tilly-Scott», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα, σ. 269-290.
- (2000ζ), «Η εξαίρεση και ο κανόνας», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα, σ. 252-268 (από κοινού με τη Μ. Riot-Sarcey).

- (2000η), «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας; Το αίτημα της ισάριθμης αντιπροσώπευσης των φύλων», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα, σ. 309-351.
- (2000θ), «‘Το προσωπικό είναι πολιτικό’: Οι περιπέτειες μιας ανατρεπτικής υπόσχησης», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα, σ. 352-377.
- (2000ι), «Φεμινισμός, νεωτερικότητα, μεταμοντερνισμός», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα, σ. 378-410.
- (2000κ), «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα, σ. 293-308.
- (2000λ), «Ο στασιαστικός λόγος της Claire Démar», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι, 206-227.
- (2000μ), «‘Αι έσχαται έσονται πρώται’. Μια εξέγερση στο πεδίο της ηθικής», στο *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα, σ. 103-116.
- (15.12.2002), «Η ισάριθμη αντιπροσώπευση στη Γαλλία», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες: «Γυναίκα και Πολιτική»*, 26-27.
- Βαρίκα, Ελένη, Σκλαβενίτη, Κωστούλα (επιμ.) (1981), *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά. Σελίδες από τα πρώτα βήματα του γυναικείου κινήματος*, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, Αθήνα.
- Γιακωβάκη Ν. (1992), «Για την Υπεράσπιση των Δικαιωμάτων της Γυναίκας», *Διαβάζω* 300: 42-45.
- Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Αλίκη (1965), «Η Ελληνίδα και η πολιτική», *Νέα Οικονομία*, ΙΘ’/4(220): 300-305.

- (1989), «Ισότητα και στην πολιτική», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 41:21, 25.
- (1995-96), «Ισότητα: Πρόοδος ή οπισθοδρόμηση;», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 61/62: 1-4.
- (επιμ.) (1998), Ισότητα και ανάπτυξη. Η πεντηκονταετής συμβολή του ΟΗΕ στην εξελικτική τους πορεία. Εισηγήσεις Συνεδρίου (11-12 Δεκεμβρίου 1995), Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου – Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.
- (1998α), «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στη σύγχρονη δημοκρατία», στο Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α. (επιμ.), Ισότητα και ανάπτυξη. Η πεντηκονταετής συμβολή του ΟΗΕ στην εξελικτική τους πορεία, Αθήνα-Κομοτηνή: Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου - Σάκκουλας, 57-121.
- (15.12.2002), «Κατακτώντας την πολιτική ισότητα», *Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες: «Γυναίκα και πολιτική»*, 20-23.
- (2002α), «50 χρόνια πολιτικά δικαιώματα για την Ελληνίδα, 1952-2002», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 72:3-11.
- (2003), «Ο Βασίλης Μποτόπουλος και η ουσιαστικοποίηση της έννοιας της ισότητας των φύλων», Ένωση Δικαστικών Λειτουργών του Συμβουλίου της Επικρατείας, Μνήμη Β. Μποτόπουλου, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 106-116.
- Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α., Κτιστάκης, Ι. (2003), «Παρατηρήσεις για την ορθή εφαρμογή του άρθρου 116 παρ. 2 του Συντάγματος», στο Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Έκθεση 2002, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 153-160.
- Διδασκάλου, Νόρα-Σκουτέρη (1991), "Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα" περιοδικό *Πολίτης*, Αθήνα.
- Έκφυλες. Φραντσέσκα Ν. Π., Λύδια Φ και Σούλα Μ (2006), *Φύλο, Σώμα, Σεξουαλικότητα*, Θεσσαλονίκη.

Έκφυλεις. Φραντσέσκα Ν. Π., Λύδια Φ και Σούλα Μ.(2008), *Ανδρικές Άμυνες σε Γυναικεία Ζητήματα*, Θεσσαλονίκη.

Ζιώγου - Καραστεργίου Σ. (1986), *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830 – 1910)*, ΙΑΕΝ, Αθήνα.

Κάντσα, Βενετία (2009), «Ορατά αόρατες, αόρατα ορατές: Δυο όψεις της λεσβιακής παρουσίας στην Ελλάδα.», εισήγηση από την ημερίδα: Σεξουαλικότητες και Φύλα: Λεσβιακές, Γκέι, Αμφί, Τρανς και Queer Κοινότητες στην Ελλάδα που πραγματοποιήσε το Athens Pride στο Πάντειο Πανεπιστήμιο το Σάββατο 9 Μάη 2009.

Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών ΔΙΟΤΙΜΑ (1999) *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Νεφέλη, Αθήνα.

Κωτσοβέλου Β. & Ρεπούση Μ. (1988), «Φεμινιστικά έντυπα 1978-1985. Μια πρώτη προσέγγιση», *Διαβάζω* 198, σ.53 – 60.

Λαδά, Σίσσυ (2011), *Μετα-τοπίσεις: Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Futura, Αθήνα.

Lenk, Kurt (1990), *Πολιτική Κοινωνιολογία. Δομές και μορφές ενσωμάτωσης της κοινωνίας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Μακάφου, Κάθυ και Γουντ, Μύρνα (1975α), «Ψωμί και τριαντάφυλλα», στο Γουντ, Μ., Μακάφου, Κ., κ.ά., *Το γυναικείο κίνημα*, Κύτταρο, Αθήνα, σ. 11-33.

«Η μακρά πορεία της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία-Le Monde Diplomatique, «Το νέο πρόσωπο του κόσμου», 2:16-17.

Μιχαηλίδου, Μάρθα – Χαλκιά, Αλεξάνδρα (επιμ.) (2006), *Η Παραγωγή του Κοινωνικού Σώματος*, Κατάρτι & Δίνη, Φεμινιστικό Περιοδικό, Αθήνα

Μιχοπούλου Α. (1995-1996), «Τα πρώτα βήματα της φεμινιστικής θεωρίας στην Ελλάδα και το περιοδικό Σκούπα για το γυναικείο ζήτημα (1979-81)», *Δίνη* 8: 30-72.

Μπουτζουβή Αλ. (1990), «Το γυναικείο κίνημα. Όψεις και δράσεις 1909-1922», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 6ος: 283-292.

Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα (2010), «Φύλο και χώρος: μια αμφίσημη σχέση». Εφημερίδα Αυγή, κατηγορία Αναγνώσεις,

<http://www.avgi.gr/ArticleActions/show.action?articleID=55333>

Μπακαλάκη Α.& Ελεγκίτου Ε. (1987), *Η εκπαίδευση εις τα του οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, ΙΑΕΝ, Αθήνα.

Μπόμπολου, Λιλίκα (2008), *Φεμινισμός Εσωτερικού Χώρου. Ιστορίες γυναικών: Χρονικό μιας πορείας στο φεμινιστικό κίνημα (1979-2005)*, επιμέλεια: Άννα Μιχοπούλου, Κουκκίδα, Αθήνα.

Μπουτζουβή, Αλέκα (2003), «Γυναικείο κίνημα: Όψεις και δράσεις 1909-1922», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 6, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Ξηραδάκη Κ. (1988), *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα: Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830 – 1936*, Γλάρος, Αθήνα.

Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος- Παραδέλλης, Θεόδωρος (επιμ.) (1992), *Ταυτότητες και φύλο στην σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Καστανιώτης, Αθήνα,

Ρεπούση Μ. (1990) «Και στη γαλλική επανάσταση τα φύλα ήταν δυο», *Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, Γαλλική Επανάσταση και σύγχρονη σκέψη*, Αθήνα, σ. 35-51

Ρεπούση Μ. (2003), «Το φύλο των γυναικών. Έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 5ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 181-190.

Ρεπούση Μ. (2003), «Ο χώρος των γυναικών. Πολιτικά κόμματα, γυναικείες οργανώσεις και ομάδες», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, τόμος 10: 121-144.

Ρεπούση Μ. (1996), «Το δεύτερο φύλο στην αριστερά», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8.

- Ρεπούση Μ. (2003), «Το φύλο των γυναικών: Έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, τόμος 5: 121-153.
- Ρεπούση Μ. (2009), «Κινήσεις και Κινήματα Γυναικών για την Ισότητα και το Φεμινισμό», ανακοίνωση στον ΟΠΕΚ Λευκωσίας.
- Ρουμπόθαμ Σ. (1980), *Στο περιθώριο της Ιστορίας: 300 χρόνια γυναικείας καταπίεσης και αγώνων*, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, Αθήνα.
- Ρουμπόθαμ Σίλα, Σίγκαλ Λυν, Γουέινραϊτ Χίλαρυ (1983), *Πέρα από τον κατακερματισμό. Φεμινισμός και η οικοδόμηση του σοσιαλισμού*, Θεωρία, Αθήνα.
- Σαμίου Δ. (1989), «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων* 12: 161-172.
- Σαμίου Δ. (2003), «Οι ελληνίδες 1922-1940», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, τόμ.7ος: 65-76.
- Σαμίου Δ. (2003), «Οι ελληνίδες στην κατοχή», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, τομ. 8ος: 179-188.
- Σαμίου Δ. (2003), «Οι ελληνίδες στον εμφύλιο», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, τομ. 8ος: σ. 261-270.
- Σαμίου Δ. (2006), «Γυναίκες, Φύλο και Πολιτική», μελέτη στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας Π.Μ.Σ. “Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις” Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη.
- Schildt A., Siegfried D. (2010), *Ανάμεσα στον Μαρξ και στην Coca-Cola. Νεανική κουλτούρα και πολιτική αλλαγή, 1960-1980* (μτφ. Νίκος Ζαρταμόπουλος), Κασταλία, Αθήνα.
- Σταυροπούλου Ε. (1995), “Στολισμένη με γράμματα. Η εικόνα της μορφωμένης Ελληνίδας στη λογοτεχνία του 19ου αιώνα”, *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*.

Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα, σ. 421-436.

Φουρναράκη Ε. (1987), *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, Ένα ανθολόγιο, ΙΑΕΝ, Αθήνα.

Ψαρρά Α., (1999), «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870 – 1920)», Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών ΔΙΟΤΙΜΑ, *Το φύλο των δικαιωμάτων, Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα, σ. 90-107.

- Ξενόγλωσση:

Adbusters. About us <http://adbusters.org/network/about_us.php> (18.05.2009).

Atton, Chris (2002), *Alternative Media*, Sage, London.

Atton, Chris (2004), *An Alternative Internet*. Edinburgh University Press, Edinburgh.

Atton, Chris (2008), “Alternative media and journalism practice”, in: Boler, Magan (ed.), *Digital Media and Democracy: Tactics in Hard Times*, The MIT Press, Cambridge, MA, pp. 213–227.

Atton, Chris (1999), “A Reassessment of the Alternative Press”, *Media, Culture and Society*, 21: 51–76.

Bennett, W. Lance (2003), “New media power: the Internet and global activism” in: Couldry Nick, Curran James (eds.), *Contesting Media Power. Alternative Media in a Networked World*, Rowman and Littlefield, London, pp. 17–38.

Bennett, W. Lance (2004), “Communicating global activism: strengths and vulnerabilities of networked politics”, in: De Donk Wim van, Loader B. D., Nixon P., Rucht D, (ed.) (2004), *Cyberprotest. New Media, Citizens and Social Movements*, Routledge, New York, pp. 123–146.

- Beywl, Wolfgang & Brombach, Hartmut (1982). 'Kritische Anmerkungen zur Theorie der Alternativpresse', *Publizistik* 27(4): 551–569.
- Bourdieu, Pierre (1996), *Physical Space, Social Space and Habitus*, University of Oslo, Oslo.
- Bourdieu, Pierre (1993), *The Field of Cultural Production*, ed.&intr. by Randal Johnson, Columbia University Press, Columbia UK.
- Bourdieu P., Jean Claude Passeron. (1990), *Reproduction in Education, Society, and Culture*, tr. by Richard Nice, forw. by Tom Bottomore, Sage Publications, London.
- Beauvoir, Simone de (1949,1988), *The Second Sex*, Pan Books, London.
- Bryson, Valerie (1992), *Feminist Political Thought: An Introduction*, Macmillan, London-Basingstoke.
- (1995), "Adjusting the lenses: Feminist analyses and marxism at the end of the twentieth century", *Contemporary Politics*, 1/1.
- (1999α), *Feminist Debates: Issues of Theory and Political Practice*, Macmillan, Basingstoke και Palgrave-Macmillan London.
- (1999β), "'Patriarchy': A concept too useful to lose", *Contemporary Politics*, 5/4.
- (2000), "Men and sex equality", *Politics*, 20/1.
- (2001), "Feminism and common sense", στο Bull, A., Diamond, H., Marsh, R. (eds), *Feminism and Women's Movements in Contemporary Europe*, London: Macmillan.
- (2004), "Marxism and feminism: Can the 'unhappy marriage' be saved?", *Journal of Political Ideologies*.
- Bock, Gisela (2002), "Pauvreté féminine, droits des mères et États-Providence", στο

Thébaud, Fr. (ed.), *Histoire des femmes en Occident. Le XXe siècle*, Perrin, Paris, 515-554.

Bock, Gisela, James, Susan (eds) (1992), *Beyond Equality and Difference: Citizenship, Feminist Politics and Female Subjectivity*, Routledge, London.

Butler, Judith & Elizabeth Weed (2011), *The Question of Gender : Joan W. Scott's critical feminism*, Indiana University Press, Indianapolis.

Butler, Judith (1991), "Imitation and Gender Subordination", in *inside/out: Lesbian Theories, Gay Theories*, ed. Dianna Fuss, Routledge, New York. Reprinted in *The Lesbian and Gay Studies Reader* (1993), eds. H. Abelove, M.A. Barale, and D.M.

Halperin, 307-320, Routledge, New York [μτφ. στα ελληνικά «Από-μίμηση και έμφυλη ανυπακοή» στο Κώστας Γιαννακόπουλος (επιμ.) Σεξουαλικότητα. Θεωρίες και Πολιτικές της Ανθρωπολογίας, 219-258. Αθήνα: Εκδ. Αλεξάνδρεια]

Butler, Judith (1997), *Excitable Speech: A Politics of the Performative*, Routledge, London.

Butler, Judith (1997), *The Psychic Life of Power: Theories of Subjection*, Stanford University Press, Stanford.

Butler J., Benhabib S., Cornell D., Fraser N. (1995), *Feminist Contentions: A Philosophical Exchange*, Routledge, London.

Butler, Judith (1993), *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*, Routledge, London.

Butler, Judith & W. Scott, Joan (1992), *Feminists Theorize the Political*, Routledge, London.

Butler, Judith (1990), *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, London.

- Butler J., Guillory J., & Thomas K. (1999), *What's Left of Theory? - New Work on the State and Politics of Literary Theory by Judith Butler*, Routledge, London
- Cammaerts, Bart (2007b.), 'Blogs, online forums, public spaces and extreme right in North Belgium', in: Carpentier Nico et al. (eds.), *Media Technologies and Democracy in an Enlarged Europe. The Intellectual Work of the 2007 European Media and Communication Doctoral Summer School*, Tartu University Press, Tartu, pp. 137–151.
- Carpentier, Nico (2007a), 'Participation and media', in: Cammarts Bart, Carpentier Nico (Eds.), *Reclaiming the Media. Communication Rights and Democratic Media Roles*, ECREA Book Series, pp. 87–91.
- Carpentier, Nico (2007b), Theoretical frameworks for participatory media. In: Comedia, (1984), "The Alternative Press: The Development of Underdevelopment", *Media, Culture and Society*, vol. 6. pp. 95–102.
- Conboy, Martin (2002), *The Press and Popular Culture*, Sage, London.
- Cottle, Simon (2000), "Rethinking News Access", *Journalism Studies* 1(3): 427–48.
- 374 *Journalism* 4(3).
- Couldry, Nick (2003), "Beyond the hall of mirrors? Some theoretical reflections on the global contestation of media power", in: Couldry Nick, Curran James (eds.), *Contesting Media Power. Alternative Media in a Networked World*, Rowman and Littlefield, London, pp. 39–54.
- Coyer, Kate (2007), 'Access to broadcasting: radio', in: Dowmunt Tony, Coyer Kate, Fountain Alan (eds.), *The Alternative Media Handbook*, Routledge, Oxon, pp. 112–122.
- Crossley, Nick (2002), *Making Sense of Social Movements*, Open University Press, Philadelphia.

- Curran, James (2002), *Media and Power*, Routledge, New York.
- Curran, James (2003), Global journalism: a case study of the Internet, in: Couldry Nick, Curran James (eds.), *Contesting Media Power. Alternative Media in a Networked World*, Rowman and Littlefield, London, pp. 227–241.
- Dagron, Alfonso Gumucio (2004), “The long and winding road of alternative media”, in: Downing, John H. (ed.), *The SAGE Handbook of Media Studies*, SAGE, London, pp. 41–63.
- Darnovsky M., Epstein B., Flacks R. (eds.) (1995), *Cultural Politics and Social Movements*, Temple University Press, Philadelphia.
- DeFeo Chuck (2007), “Call in now! HowTownhall.com merged online community with a talk radio audience”, paper presented at the WeMedia Conference 2007.
- Online:<<http://wemedia.com/2007/01/05/call-in-now-how-townhallcom-merged-online-community-with-a-talk-radio-audience/>> (22.04.2009).
- De Lauretis, Teresa (1988), “Sexual Indifference and Lesbian Representation”, in *Theatre Journal* 40. Reprinted in *The Lesbian and Gay Studies Reader* (1993), eds. H. Abelove, M.A. Barale, and D.M. Halperin, 141-158, Routledge, New York.
- Dowmunt, Tony; Coyer, Kate (2007), introduction in: Dowmunt, Tony; Coyer, Kate; Fountain Alan, (eds.), *The Alternative Media Handbook*, Routledge, Oxon, pp. 1–12.
- Downing, John H. (2001), *Radical Media: Rebellious Communication and Social Movements*, Sage, London.
- Dunaway, David (1998), “Community radio at the beginning of the 21st century: commercialism vs. community power”, *Javnost - The Public* 5(2), 87–103.
- Free Republic (2009), <<http://www.freerepublic.com/home.htm>> (20.04.2009).
- Friedan, Betty (2001), *The Feminine Mystique*, W. W. Norton & Company, New York.

- Fountain, Nigel (1988), *Underground: The London Alternative Press 1966–74*. London: Routledge.
- Fowler, Roger (1991), *Discourse and Ideology in the Press*. London: Routledge.
- Fuchs Christian (2008), *Internet and Society: Social Theory*. In the Information Age. Routledge, New York.
- Fuchs Christian (2009), “Information and communication technologies and society. A contribution to the critique of the political economy of the Internet”, in *European Journal of Communication* 24(1), 69–87.
- Fuchs Christian (2010), “Class, knowledge, and new media”, in *Media, Culture and Society*, 32.
- Fuchs Christian (2010), *Alternative Media as Critical Media*, in *European Journal of Social Theory*, 13, pp. 173-193.
- Garnham Nicholas (2006), Contribution to a political economy of mass communication, in: Durham Meenakshi Gigi, Kellner Douglas (Eds.), *Media and Cultural Studies. KeyWorks*. Blackwell, Malden/Oxford/Carlton, pp. 201–229.
- Girard Bruce (1992), *A Passion for Radio: Radio Waves and Community*. Black Rose Books, Montreal.
- Giddens, Antony (1972) ed., *Emile Durkheim-Selective Writings*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Gillian Whitlock (2004), “Where in the World Is Transnational Feminism?”, *Review Tulsa Studies in Women's Literature*, Vol. 23, 1: 13-28, <http://www.jstor.org/stable/20455168> .
- Giugni M., Mcadam D., Tilly C.,(eds.) (1999), *How Social Movements Matter*, University of Minnesota Press, Minneapolis.

Gould, Carole (1988), *Rethinking Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Graham, Sara Hunter (1996), *Woman Suffrage and the New Democracy*, Yale University Press, N. Haven.

Habermas, Jürgen (1991), *The Structural Transformation of the Public Sphere*, MIT Press, Cambridge, MA.

Habermas, Jürgen (1989), *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Polity Press, Cambridge.

Hall, Stuart, 1986. 'Media Power and Class Power'. In James Curran, Jake Ecclestone, Giles Oakley and Alan Richardson (eds) *Bending Reality: The State of the Media*, pp. 5–14, Pluto, London.

Hamilton, James and Chris Atton (2001), 'Theorizing Anglo-American Alternative Media: Toward a Contextual History and Analysis of US and UK Scholarship', *Media History* 7(2): 119–35.

Hillard, Robert L., Keith, Michael C. (1999), *Waves of Rancor: Tuning in the Radical Right*. M.E. Sharpe, Armonk, NY.

Hodge, Robert and Gunther Kress, (1993), *Language as Ideology*. London: Routledge.

Horkheimer, Max (2002), *Critical Theory*. Continuum, New York.

Hyde Gene (2002), "Independent Media Centers: Cyber-subversion and the alternative press", in: *First Monday* 2002; 7:4 Online: <http://www.firstmonday.org/Issues/issue7_4/hyde/index.html> (2.01.2008).

Jankowski Nicholas (2003), "Community media research: a quest for theoretically grounded models", *Javnost – The Public* 10(1), 5–14.

Jasper, James M. (1997), *The Art of Moral Protest: Culture, Biography, and Creativity in Social Movements*, Chicago UP, Chicago.

- Kaplan, Gisela (1992), *Contemporary Western European Feminism*, Allen & Unwin, London.
- Kaplan, Marion (1979), *The Jewish Feminist Movement in Germany. The Campaigns of the Jüdischer Frauenbund, 1904-1938*, Westport: Greenwood.
- Kaplan, Temma (1977), "Other scenarios: Women and Spanish anarchism", in Bridenthal, R., Koonz, Cl. (eds), *Becoming Visible. Women in European History*, Houghton Mifflin, 400-421, Boston-London.
- (1982), "Female consciousness and collective action: The case of Barcelona, 1910-1918", *Signs*, 7/3:545-566.
- (1997), *Crazy for Democracy: Women in Grassroots Movements*, Routledge, New York.
- Kolmar, Wendy K., Bartkowski, Frances (eds) (2000), *Feminist Theory. A Reader*, McGraw-Hill, Boston-New York-London.
- Kristeva, Julia (1984), *Revolution in Poetic Language*, trans. Margaret Waller, Columbia UP, New York.
- Kristeva, Julia (1991), *Strangers to Ourselves*, trans. Leon Roudiez, Columbia UP, New York.
- Lauer, Robert H.(ed.) (1976), *Social Movements and Social Change*, Publication , Southern Illinois University Press, Carbondale, IL, Illinois.
- Macpherson, Crawford (1973), *Democratic Theory*, Oxford University Press, Oxford.
- Marcuse, Herbert (1962), *Vernunft und Revolution. Hegel und die Entstehung der Gesellschaftstheorie*, Luchterhand, Neuwied am Rhein/Berlin-Spandau.
- Marcuse, Herbert (1956), *Repressive tolerance*, in: Wolff Robert Paul, Moore Barrington Jr., Marcuse Herbert (Eds.), *A Critique of Pure Tolerance*. Beacon Press, Boston, pp. 95-137.

- Marcuse, Herbert (1972), *Counterrevolution and Revolt*. Beacon Press, Boston.
- Marx, Karl (1842), *Debatten über Pressfreiheit und Publikation der Landständischen Verhandlungen*, in: MEW, vol. 1. Dietz, Berlin, pp. 28–77.
- Marx, Karl (1844), *Einführung in die Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, in: MEW, vol. 1. Dietz, Berlin, pp. 378–391.
- Marx, Karl (1849), “Der erste Preßprozeß der “Neuen Rheinischen Zeitung”: Verteidigungsrede von Karl Marx“, in: MEW, vol. 6. Dietz, Berlin, pp. 223–234.
- Mario, Diani (1992), “The concept of social movement”, *The Sociological Review*, vol.40, 1: 1-25
- Mario, Diani & Della Porta, Donatella (1999), *Social Movements: An introduction*, Blackwell, Oxford.
- Marisol, Sandoval; Fuchs, Christian, (2010), “Towards a critical theory of alternative media”, *Telematics and Informatics* 27: 141–150.
- McClure, Kirstie (1992), “The issue of foundations: Scientized politics, politicized science and feminist critical practice”, στο Butler, J., Scott, J. W. (eds), *Feminists Theorize the Political*, Routledge, London-New York, p. 341-368.
- Meikle Graham, 2002. *Future Active. Media Activism and the Internet*. Routledge/Pluto, New York.
- Moraga, Cherrie, και Gloria Anzaldúa (επιμ.). 1981. *This Bridge Called my Back: Writings by Radical Women of Color*, Persephone, Watertown, Massachusets.
- Mother Jones, 2009. About us <<http://www.motherjones.com/about>> (18.05.2009).
- O’Sullivan Tim, (1994), “Alternative media”, in: O’Sullivan Tim, Hartley John, Saunders Danny, Montgomery Martin, Fiske John (eds.), *Key Concepts in Communication and Cultural Studies*. Routledge, New York, p. 10.

- Pajnik Mojca, Downing John, 2008. Introduction: the challenges of nano-media, in: Pajnik Mojca, Downing John (Eds.), *Alternative Media and the Politics of Resistance*. Peace Institute, Ljubljana, pp. 7–16.
- Passerini, Luisa (1992), “A memory for women’s history: Problems of method and interpretation”, *Social Science History*, 16/4:669-692.
- Pateman, Carole (1970), *Participation and Democratic Theory*, Cambridge University Press, Cambridge.
- (1980α), “Women, nature and the suffrage”, *Ethics*, 90:564-575.
- (1980β), “Women and consent”, *Political Theory*, 7/2:149-168.
- (1980γ), “The Civic Culture: A philosophic critique”, στο Almond, G., Verba, S. (eds), *The Civic Culture Revisited*, Little Brown, Boston.
- (1982), “Women and political studies”, *Politics*, 17:1.
- (1987), “Feminist critiques of the public/private dichotomy”, στο Phillips, A. (ed.), *Feminism and Equality*, N.York University Press, New York, 103-126.
- (1988α), *The Sexual Contract*, Stanford University Press, Stanford.
- (1988β), “The patriarchal welfare state”, στο Gutmann, A. (ed.), *Democracy and the Welfare State*, Princeton University Press, Princeton.
- (1989), *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*, Polity, Cambridge, 179-209, και Stanford University Press, Stanford.
- (1988γ), “Patriarchal confusions”, *International Journal of Moral and Social Studies*, 3:1-17.
- (1989), *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*, Stanford University Press, Stanford και Polity, Cambridge.
- (1992α), “Equality, difference, subordination: The politics of motherhood and women’s citizenship”, στο Bock, G., James, S. (eds), *Beyond Equality and Difference*,

Routledge, London, pp. 17-31.

----- (1992β), "Political obligation, freedom and feminism", *American Political Science Review*, 86:179-182.

----- (1994), "Three questions about womanhood suffrage", στο Daley, C., Nolan, M. (eds), *Suffrage and Beyond: International Feminist Perspectives*, N.York University Press, New York, pp. 331-348.

Pateman, Carole, Gross, Elizabeth (eds) (1986), *Feminist Challenges: Social and Political Theory*, Northeastern University Press, Boston και Allen & Unwin, Sydney-London-Boston.

Pateman Carole, 1970. *Participation and Democratic Theory*, Cambridge University Press, Cambridge, MA.

Phelan, Shane (1993) "(Be) Coming Out: Lesbian Identity and Politics", in *Signs* 18 (4): 765-790.

Phillips, Anne (1983), *Hidden Hands: Women and Economic Policies*, Pluto, London.

----- (1987α), *Divided Loyalties: Dilemmas of Sex and Class*, Virago, London.

----- (ed.) (1987β), *Feminism and Equality*, Blackwell, Oxford και New York University Press, New York.

----- (1991), *Engendering Democracy*, Polity, Cambridge.

----- (1993), *Democracy and Difference*, Polity, Cambridge.

----- (1994), "Dealing with difference: A politics of ideas or a politics of presence?", *Constellations*, 1/1:74-91.

----- (1995), *The Politics of Presence. The Political Representation of Gender, Ethnicity, and Race*, Clarendon, Oxford και Oxford University Press, New York.

----- (1997), "What has socialism to do with sexual equality?", στο Franklin, Jane (ed.), *Equality*, Institute for Public Policy Research, London.

- (ed.) (1998), *Feminism and Politics*, Oxford University Press, Oxford-New York.
- (1998α), “Democracy and representation: Or, why should it matter who our representatives are?”, στο Phillips, A. (ed.), *Feminism and Politics*, Oxford University Press, Oxford-N.York.
- (1999), *Which Equalities Matter?*, Polity, Cambridge και Blackwell, Mandell.
- Phillips, Melanie (1980), *The Divided House: Women at Westminster*, Sidgwick & Jackson, London.
- (2003), *The Ascent of Woman: A History of the Suffragette Movement and the Ideas Behind It*, Little-Brown, London.
- Picq, Françoise (1983), “Féminisme, matérialisme, radicalisme”, *La revue d'en face*, 13:39-58.
- (1993), *Libération des femmes. Les années-mouvement*, Seuil, Paris.
- Pickering-Iazzi, Robin (1997), *Politics of the Visible. Writing Women, Culture and Fascism*, University of Minnesota Press, Minneapolis-London.
- (ed.) (1995), *Mothers of Invention. Women, Italian Fascism and Culture*, University of Minnesota Press, Minneapolis-London.
- Pierson, Ruth Roach (1990), *‘They’re Still Women After All’. The Second World War and Canadian Womanhood*, McClelland – Stewart, Toronto.
- Pierson, Ruth Roach, Chaudhuri, Nupur, McAuley, Beth (eds) (1998), *Nation, Empire, Colony: Historicizing Gender and Race*, Indian University Press, Bloomington.
- Pollock, Griselda (guest ed.) (1998), “Julia Kristeva 1966–96: aesthetics.politics.ethics”, *Parallax*, 8, Taylor & Francis, London.
- Rodriguez, Clemencia (2001), *Fissures in the Mediascape: An International Study of Citizens’ Media*, Cresskill, Hampton Press, NJ.

Smythe Dallas W. (2006), “On the audience commodity and its work”, in: Meenakshi Gigi Durham, Kellner Douglas (eds.), *Media and Cultural Studies*, Blackwell, Malden, MA, pp. 230–256.

Vegh, Sandor (2003), ‘Classifying forms of online activism: the case of cyberprotest against the world bank’, in: McCaughey Martha, Ayers Michael D. (Eds.), *Cyberactivism, Online Activism in Theory and Practice*, Routledge, New York, pp. 71–96.

Viguerie Richard A., Franke David, (2004), *America’s right turn: how conservatives used new and alternative media to take power*, Bonus Books, Santa Monics, CA.

Weichler, Kurt (1987), *Die anderen Medien: Theorie und Praxis alternativer Kommunikation*, Vistas, Berlin.

Weston Kath (1991), *Families We Choose. Lesbians, Gay, Kinship*, Columbia, New York University Press.

Wright, Steve (2004), “Informing, communicating and ICTs in contemporary anti-capitalist Movements”, in: De Donk Wim van, Loader Brian D, Nixon Paul G., Rucht Dieter (eds.), *Cyberprotest. New Media, Citizens and Social Movements* Routledge, New York, pp. 77–93.

Ιστοσελίδες

<http://www.inews.gr/32/gia-tin-syzitisi-ftiachnontas-kinimata-organonontas-koinotites-tou-What-Queer-Fest.htm>

www.femnetsalonica.gr/paratiritirio

www.kethi.gr/greek/apofaseis

www.kethi.gr/greek/ethniki/participation

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι:

Αρθρογραφία εντύπων (πηγές: τα έντυπα που βρήκα, κατάλογοι εργαστηρίου φύλου παντείου, αρχείου Δελφύς κλπ.) ως συμπληρωματική βιβλιογραφία.

Αβδελά, Έφη. 1979. «Αλεξάνδρα Κολλοντάι: Ποιούς στόχους έβαλα και τι κατάφερα στη ζωή μου». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (1):17-22.

—. 1980. «Διαφήμιση και κοινωνική συμπεριφορά». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):8-15.

—. 1981. «Το κυνήγι των μαγισσών». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):5-11.

Αβδελά, Έφη, Παπαγεωργίου, Γεωργία. 1979. «Πίσω από τις τζελουτζίες: Η Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μαρτινέγκου». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):21-32.

Αβδελά, Έφη, Παπαγιαννάκη Μαρίνα, Σκλαβενίτη Κωστούλα. 1986. «Εκτρωση 1976-1986: το χρονικό μιας διεκδίκησης». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (1):8-28.

Αθανασάτου, Γιάννα. 1987. «Ένα Αδίκημα Εκσυγχρονίζεται». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (2):23-26.

Akerman, Chantal. 1979. «Από μια συνέντευξη της Akerman με την Camera Obscura, το Νοέμβρη του 1976» (μτφρ. Ίντα Φλωρεντίν). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (3):109-110.

Αλεβίζου, Φώφη, Κορασίδου Μαρία, Σαμίου Δήμητρα. 1987. «Βία-Βιασμοί». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (2):4-13.

Αλεξόπουλος, Μανόλης. 1980. «Ποια "σεξουαλική απελευθέρωση"; μια πρώτη προσέγγιση με αφορμή ένα απόσπασμα του Μπωντριγιάρ». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, Β' (5):31-32.

- Aramagos, Manolita. 1979. «Βάσκες γυναίκες μιλούν για την έκτρωση». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (3):111-112.
- Auclert, Hubertine. 1979. «Μια στιγμιαία συνάντηση φεμινισμού και σοσιαλισμού: Η Hubertine Auclert στο Συνέδριο της Μασσαλίας»(μτφρ. Αγγέλικα Ψαρρά). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (1):11-16.
- Αυτόνομο Μέτωπο Ομοφυλόφιλων Θεσσαλονίκης. 1979. «Αυτόνομο Μέτωπο Ομοφυλόφιλων Θεσσαλονίκης». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, 'B (3-4):21
- Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών. 1979. «Κάλεσμα». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, 'B (3-4):20.
- Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών. Δεν αναφέρεται. «Σεξουαλικότητες και Πολιτική». Η Λάβρυς: Λεσβιακός Λόγος (3):3-5.
- Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών και περιοδικό Λάβρυς. 1983. «Λίγες σκέψεις πάνω στο έμφυτο της ετεροφυλόφιλης γυναικείας σεξουαλικότητας». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, B' (14-15):57-58.
- Βάσω (δεν αναφέρεται επίθετο). Δεν αναφέρεται. «Για το Συνέδριο του Αμφί : "Σεξουαλικότητες και Πολιτική"». Η Λάβρυς: Λεσβιακός Λόγος (3):6-7.
- Βενάρδου Ξένου, Αλίκη. 1982. «Μια Συνέντευξη (Αναδημοσίευση)». Η Λάβρυς: Γυναικείος Λόγος κι Αντίλογος (1):40-44.
- Bergstrom, Janet. 1979. «Jeanne Dielman, 23, Quai du Commerce, 1080 Bruxelles (μια ταινία της Chantal Akerman)». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (3):106-108.
- Bock, Gisela. 1981. «"Γυναικείες σπουδές" και οι παγίδες ενσωμάτωσης» (μτφρ. Συντακτική Επιτροπή). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):18-19.
- Braidotti, Rosi. 1981. «Ποιος ξέρει να υπολογίσει τις συνέπειες των ιδεών;» (μτφρ. Συντακτική Επιτροπή). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):13-17.

Bravo, Anna. 1981. «Διατύπωση ενός Επιστημονικού Παραδείγματος γυναικείου γένους» (μτφρ. Συντακτική Επιτροπή). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):20-23.

Bunch, Charlotte. 1982. «Λεσβία Φεμινίστρια: Ιδεολογική Σύγχυση ή Επαναστατική Σύνθεση;». Η Λάβρυς: Γυναικείος Λόγος κι Αντίλογος (1):5-8.

Carrington, Leonora. 1980. «Leonora Carrington: Ο έβδομος ίππος» (απόδοση Αντουανέττα Αγγελίδη). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):74-77.

Γυναικεία Ομάδα Πρωτοβουλίας ενάντια στη Βία και τους Βιασμούς ("Σπίτι των Γυναικών" - Ρωμανού Μελωδού 4 - Αθήνα). Προκήρυξη. 1981. «ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ - ΚΑΤΑΓΓΕΛΙΑ: Της Γυναικείας Ομάδας Πρωτοβουλίας ενάντια στη Βία και τους Βιασμούς».

Γυναικεία Ομάδα, Ομάδα Γυναικών Νομικής, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών, Ομάδα Πρωτοβουλίας Γυναικών Πειραιά, Ομάδα Γυναικών Επιτροπής Αγώνα Δικηγόρων, Ομάδα Γυναικών Σφίγγα, Επαναστατική Πάλη Γυναικών. 1980. «ΤΕΡΜΑ ΣΤΙΣ ΦΥΛΑΚΕΣ, ΤΑ ΨΥΧΙΑΤΡΕΙΑ, ΤΑ ΑΝΑΜΟΡΦΩΤΗΡΙΑ ΚΙ ΟΛΑ ΤΑ ΥΠΟΤΙΘΕΜΕΝΑ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΠΟΥ ΔΙΑΙΩΝΙΖΟΥΝ ΤΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΡΑΤΣΙΣΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ».

Σφίγγα: φεμινιστικά και άλλα (1):33.

De Ruggiero, Trotula. 1980. «De mulierum passionibus» (παρουσίαση Μαριάννα Κονδύλη). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):3-7.

Δημητράκος, Δημήτρης. 1979. «Τα λήμματα: ανήρ (ο) και γυναίκα (η)». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (1):85.

Δρακοπούλου, Μαρία. 1983. «Ποινική ρύθμιση των βιασμών: μια αντινομία του σεξουαλικού καταναγκασμού». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, Β' (14-15):28-30.

- E. I., φοιτητής. 1979. «Επιστολή στο “Αμφί”». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, Β (3-4):88.
- Ελένη (δεν αναφέρεται επίθετο). 1980. «Σκέψεις ενός μέλους της Αυτόνομης Ομάδας Ομοφυλόφιλων Γυναικών». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, Β' (5):52-53.
- Επιτροπή για την ίδρυση του Απελευθερωτικού Κινήματος Ομοφυλόφιλων Ελλάδας. 1978. «Διακήρυξη». Αμφί: για την απελευθέρωση των ομοφυλόφιλων (1).
- Φλωρεντίν, Ίντα. 1979. «Ο δρόμος». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (1):84-85.
1980. «Πορνεία: Συστήματα ρύθμισης και καταστολής». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):17-27.
- Φραγκουδάκη, Άννα. 1979. «Ομορφιά της γυναίκας και ισότητα των φύλων». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):77-79.
- . 1987. «Γλώσσα Λανθάνουσα». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (2):27-28.
- . 1987. «Ένα Κακούργημα Αλλιώτικο από τ' Άλλα». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (2):49-50.
- . 1987. «Η Άσκηση Βίας Κατά των Γυναικών: Η Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (2):36-41.
- Fraire, Manuela. 1981. «Πώς η σχέση μητέρας/κόρης επηρεάζει το θέμα της απελευθέρωσης των γυναικών» (μτφρ. Άννα Φραγκουδάκη). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):81-83.
- Fraisie, Genevieve. 1980. «Οι φλύαρες» (μτφρ. Συντακτική Επιτροπή). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):52-63.
- Guattari, Felix. 1983. «Περιθωριακά κινήματα και σοσιαλισμός» (μτφρ. Αντρέας Βελισσαρόπουλος). Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, Β' (14-15):87-94.

44. Guillaumin, Colette. 1979. «Ζήτημα διαφοράς» (μτφρ. Έφη Αβδελά, Άννα Φραγκουδάκη). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (3):24-36.
- Hammer, Jalna. 1979. «Βία και κοινωνικός έλεγχος των γυναικών» (μτφρ. Γεωργία Παπαγεωργίου). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):80-93.
- Θεοδωρακόπουλος, Λουκάς. 1980. «Οι καταλήψεις των Α.Ε.Ι. και οι φοιτητές». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, Β' (5):54-55.
- Ιγγλέση, Χρύση. 1987. «Πορνογραφία: Αιτία διαμάχης στο φεμινιστικό κίνημα των ΗΠΑ». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (2):42-46.
- Καλογεράκου, Ματίνα. 1987. «Ηθικές Αξίες Γης». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (2):47-48.
- Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών, Τμήμα Κουκακίου. 1984. «Λόγια... της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών». Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών. σελ. 1-6.
- Κλαμπέ, Μόντσε. 1982. «Οι ξεχασμένες της ιστορίας. Τζένη Ντε Βεστφαλία: Τιμή για τόσες άλλες...» (μτφρ. Μαρία Πέτροβα). Πόλη Γυναικών: Ανοιχτό περιοδικό θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων χειραφέτησης (7):14-17.
- Κολλοντάι, Αλεξάνδρα. 1979. «Ποιους σκοπούς έβαλα και τι κατάφερα στη ζωή μου» (μτφρ. Έφη Αβδελά). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (1):17-22.
- Κομνηνού, Ελισάβετ. 1980. «Η μικρή διαφορά...». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, Β' (5):94-95.
- . 1983. «Το ζευγάρι σαν κυτταρική μορφή της "αποικιοκρατικής ιδεολογίας"». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, Β' (14-15):75-78.
- Κονδύλη, Μαριάννα. 1979. «Η μητριαρχία, ένας ανδρικός μύθος». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):66-70.
- . 1980. «Trotula de Ruggiero: De mulierum passionibus». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):3-7.

- . 1981. «Τα δημοψηφίσματα για τη έκτρωση στην Ιταλία». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):84-86.
- Κονδύλη, Μαριάννα, Ψαρρά Αγγέλικα. 1986. «Γεννάτε...γιατί χανόμαστε». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (1):34-41.
- Κορίνα (δεν αναφέρεται επίθετο). 1980. «Συνέβη στα Χανιά». Σφίγγα: φεμινιστικά και άλλα (1):18.
- Lascault, Gilbert. 1979. «Η γυναικεία απουσία σ' έναν πίνακα του J. L. David» (μτφρ. Αγγέλικα Ψαρρά). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (3):99-101.
- Leclere, Annie. 1979. «Αφιέρωμα (στο γυναικείο κορμί)» (μτφρ. Συντακτική Επιτροπή). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):58-61.
- Λύντον, Σούζαν. 1982. «Η Πολιτική του Οργασμού» (μτφρ. Σοφία Παρασκευά).
- Πόλη Γυναικών: Ανοιχτό περιοδικό θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων χειραφέτησης (5):7-11.
- Macintyre, Sally. 1979. «Ποιος θέλει παιδιά;» (μτφρ. Ίντα Φλωρεντίν, Αγγέλικα Ψαρρά). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (1):57-65.
- Μαλλιάνου, Ντίνα. 1982. «(βλαχο) ΑΠΟΛΛΩΝΕΣ σε αναδίπλωση της ερωτικής τους λίμπιντο». Πόλη Γυναικών: Ανοιχτό περιοδικό θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων χειραφέτησης (6):2-5.
- . 1982. «Το Αυτοκίνητο Προέκταση του Πέους ή το Πέος Εξάρτημα του Αυτοκινήτου». Πόλη Γυναικών: Ανοιχτό περιοδικό θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων χειραφέτησης (5):2-6.
- Mansfield, Katherine. 1980. «Η κούραση της Rosabel» (μτφρ. Γεωργία Παπαγεωργίου). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):30-33.
- Μαρία (δεν αναφέρεται επίθετο). Δεν αναφέρεται. «Ας κάτσουμε λοιπόν στ' αυγά μας: (ή γιατί δεν πρέπει να γίνει λεσβιακό κίνημα)». Η Λάβρυς: Λεσβιακός Λόγος (3):2.

- . Δεν αναφέρεται. «Λεσβίες και Ομοφυλόφιλοι: Βράζουμε στο ίδιο καζάνι;». Η Λάβρυς: Λεσβιακός Λόγος (3):16-18.
- Δεν αναφέρεται. «Οι Λεσβιακές Εξαλλοσύνες και οι Φασιστικές τους Προεκτάσεις». Η Λάβρυς: Λεσβιακός Λόγος (3):15.
- Μάτσεν-Στέκερτ, Ζίνγκριντ. 1981. «Ζίνγκριντ Μάτσεν Στέκερτ». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):24.
- Melandri, Lea. 1979. «Αφιέρωμα (στο γυναικείο κορμί)» (μτφρ. Συντακτική Επιτροπή). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):62.
- . 1980. «Για μια ανάλυση της διαφοράς» (μτφρ. Αγγέλικα Ψαρρά, Μαριλίζα Μητσού-Παππά). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):78-84.
- Μητσού-Παππά, Μαριλίζα. 1979. «Γυναικείες κουβέντες σε αντρικά χέρια». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (3):102-105.
- . 1979. «Το ιδεολογικό περιεχόμενου του "γυναικείου" τύπου- Μια πρώτη προσέγγιση». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (1):66-73.
- . 1979. «Υστερόγραφο σε μια γέννα». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (3):55-59.
- . 1980. «Στοιχεία για τη γυναικεία εγκληματικότητα». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):66-73.
- Μια κρατούμενη στη Β' πτέρυγα (ανώνυμο). 1980. «Φυλακές...: Μαρτυρία». Σφίγγα: φεμινιστικά και άλλα (1):31-33.
- Misson, Dominique. 1981. «Ένα γράμμα από το Βέλγιο». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):87-89.
- Μιχοπούλου, Άννα, Μπολώτα, Μυρτώ. 1983. «Το Βιβλιοπωλείο των Γυναικών». Πόλη Γυναικών: Ανοιχτό περιοδικό θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων χειραφέτησης (11):30-31.

- Μοσχονά, Λήδα. 1980. «Manushi: Ένα ινδικό γυναικείο περιοδικό». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):92-93.
- Μουνόψειρες Πόλης. 1983. «Σχόλια: Καλή χρονιά με περισσότερες ταραχές στην πατριαρχία». Πόλη Γυναικών: Ανοιχτό περιοδικό θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων χειραφέτησης (11):43-48.
- . 1981. «Christa Wolf». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):40-41.
- Μπουτζουβή Μπανιά, Αλέκα, Παπαγιαννάκη, Μαρίνα. 1987. «Στατιστική των Ηθών ή Στατιστική των Βιαστών». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (2):15-22.
- Μπωντριγιάρ, Ζαν. 1980. «Μπωντριγιάρ: σεξουαλικός επαμφοτερισμός». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, Β' (5):33.
- Nizan, Paul. 1979. «Η ιστορία του Θησέα του Paul Nizan» (μτφρ. Άννα Φραγκουδάκη). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (1):80-83.
- no woman's land. 2005. «Μια συζήτηση με τη Γ.: το "Βιβλιοπωλείο Γυναικών" και το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα». Μήτρα 2η αναπαραγωγής ιδεών για την αθέατη πλευρά του ανταγωνισμού. Έκδοση περιορισμένων αντιτύπων από τις no woman's land, Νοέμβριος '05. σελ. 1-24.
- Nochlin, Linda. 1981. «Γιατί δεν υπάρχουν μεγάλες καλλιτέχνιδες;» (μτφρ. Μαριλίζα Μητσού-Παππά). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):55-67.
- Νταιφά, Αγάπη. 1982. «Η Έκτρωση δεν είναι Αντισύλληψη». Πόλη Γυναικών: Ανοιχτό περιοδικό θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων χειραφέτησης (7):2-6.
- Ομάδα Τύπου, Σπίτι των Γυναικών. 1983. Βιασμός- Τύπος-Ο Βιασμός από τον Τύπο. σελ. 1-32.
- Παμπούκη, Ελένη. 1979. «Από τα παιδικά βιβλία σεξουαλικής αγωγής». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (3):113-116.

Πάολα. 1984. «Ομόνοια». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, Β (16-17):73.

Παπαγεωργίου, Γεωργία. 1980. «Katherine Mansfield». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):28-29.

—. 1981. «Christa Wolf». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):40-41.

Παπαγιαννάκη, Μαρίνα. 1979. «Ισονομία: Μια ψευδαίσθηση». Σκούπα: για το

—. 1979. «...και ολίγος φεμινισμός της συμφοράς». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (3):52-54.

—. 1979. «...κάποιες σκέψεις...». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (3):46-50.

—. 1981. «Η φωνή του κυρίου τους». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):69-72.

Παρρέν, Καλλιρόη. 1979. «Εφημερίς των Κυριών». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (1):5-8.

Petchesky Pollack, Rosalind. 1981. «Ελευθερία αναπαραγωγής: Πέρα από "το δικαίωμα των γυναικών να διαλέγουν"» (μτφρ. Συντακτική Επιτροπή). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):79-81.

Πηνελόπη (δεν αναφέρεται επίθετο). 1980. «Η θεία μου». Σφίγγα: φεμινιστικά και άλλα (1):20.

Ρούβαλη, Αμαλία. 1980. «Γυναίκες της Λατινικής Αμερικής». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):94-95.

Simpson, Ruth. 1980. «Λεσβίες και οικογένεια: δεν υπάρχει άλλο μέρος να κρυφτείς από την αποθήκη». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, Β' (5):85-91.

Σύνδεσμος Ελευθεριακών Φεμινιστριών. 1982. «Ελευθεριασμός και Φεμινισμός» (μτφρ. Σοφία Παρασκευά). Πόλη Γυναικών: Ανοιχτό περιοδικό θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων χειραφέτησης (6):12-13.

- Συντακτική Επιτροπή. 1978. «Διαμαρτυρία». Αμφί: για την απελευθέρωση των ομοφυλόφιλων (1):30-31.
- . 1978. «Δομή-Εποικοδόμημα και σεξουαλική απελευθέρωση». Αμφί: για την απελευθέρωση των ομοφυλόφιλων (1):6-7.
- . 1978. «Η αρχή». Αμφί: για την απελευθέρωση των ομοφυλόφιλων (1):4-5.
- . 1978. «Καπιταλισμός και σεξουαλική απελευθέρωση». Αμφί: για την απελευθέρωση των ομοφυλόφιλων (1):12-13.
- . 1978. «Το σεξ, τα "πρότυπα" και ο ομοφυλόφιλος». Αμφί: για την απελευθέρωση των ομοφυλόφιλων (1):8-9.
- . 1979. «Απελευθέρωση των Ομοφυλόφιλων ή Απελευθέρωση της Ομοφυλόφιλης Επιθυμίας;». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, 'B (3-4):21.
- . 1980. «Ο Ριζοσπάστης και ο μπακάλης». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, B' (5):21.
- . 1980. «Περί πορνείας». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, B' (5):15-16.
- . 1980-1981. «Το νομοσχέδιο βρυκόλακας». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, 'B (7-8):1-16.
- . 1983. «Πρόλογος». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, 'B (14-15):4-5.
- . 1984. «Η Συναυλία». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, 'B (16-17):44-45.
- . 1984. «Τρεις μηνύσεις για το περιοδικό Κράξιμο». Αμφί: για την απελευθέρωση της ομοφυλόφιλης επιθυμίας, 'B (16-17):46.
- Συντακτική Επιτροπή. 1986. «...από τη Βουλή». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (1):29-33.

- Συντακτική Επιτροπή. 1982. «Ποιές Είμαστε». Η Λάβρυς: Γυναικείος Λόγος κι Αντίλογος (1):4.
- . 1982. «Τα Εφτά Χρόνια και τα Εφτά Θανάσιμα Αμαρτήματα: Μια αισιόδοξη κριτική σε πείσμα των αρνητικών διαπιστώσεων». Η Λάβρυς: Γυναικείος Λόγος κι Αντίλογος (1):18.
- . 1982. «Χωρίς τίτλο». Η Λάβρυς: Γυναικείος Λόγος κι Αντίλογος (1):2-3.
- Συντακτική Επιτροπή. 1982. «Σημεία των καιρών: Μια μικρή ιστορία για μερικά από τα πιο αγαπημένα φεμινιστικά σύμβολα απελευθέρωσης». Πόλη Γυναικών: Ανοιχτό περιοδικό θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων χειραφέτησης (6):9-11.
- . 1982. «Σχόλια». Πόλη Γυναικών: Ανοιχτό περιοδικό θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων χειραφέτησης (7):44.
- Συντακτική Επιτροπή. 1979. «Αφιέρωμα (στο γυναικείο κορμί)». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):33-65.
- . 1979. «Βιβλία για το γυναικείο ζήτημα». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):111-112.
- . 1979. «Διεθνής καμπάνια για το δικαίωμα στην έκτρωση». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):102-107.
- . 1979. «Ξένες Δημοσιεύσεις». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):108-110.
- . 1979. «Οικιακή εργασία». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):74-76.
- . 1979. «Περσίδες». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):97-101.
- . 1980. «Εκδοτική Ομάδα Γυναικών». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (3):117-119.
- . 1980. «Οι πρόσφατες δραστηριότητες στο χώρο του γυναικείου». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):86-90.

—. 1980. «Σχόλιο σε όσα γράφονται για το γυναικείο». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):34-47.

—. 1981. «Χρονικό». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (5):90-95.

149. Συντακτική Επιτροπή. 1980. «Της Σύνταξης». Σφίγγα: Φεμινιστικά και Άλλα (1):4-6.

—. 1980. «8 Μάρτη». Σφίγγα: φεμινιστικά και άλλα (1):14.

—. 1980. «Αναδημοσίευση από το περιοδικό "Της φυλακής..."». Σφίγγα: φεμινιστικά

—. 1980. «Αυτόνομες γυναικείες ομάδες». Σφίγγα: φεμινιστικά και άλλα (1):21-30.

—. 1980. «Μερικές ιδέες για...το καλοκαίρι». Σφίγγα: φεμινιστικά και άλλα (1):7-12.

—. 1980. «Ποιες είμαστε». Σφίγγα: φεμινιστικά και άλλα (1):4-6.

—. 1980. «Συντονισμός γυναικείων ομάδων». Σφίγγα: φεμινιστικά και άλλα (1):17.

—. 1980. «Το νομοσχέδιο της ντροπής». Σφίγγα: φεμινιστικά και άλλα (1):19.

—. 1980. «"Φεμινισμός και Επανάσταση", Σίλα Ρόουμποθαμ: Φίλοπρόοδος Όμιλος Υμηττού». Σφίγγα: φεμινιστικά και άλλα (1):16.

—. 1980. «Φυλακές...: Χρονικό». Σφίγγα: Φεμινιστικά και άλλα (1):31-33.

Σίσσυ – Άννα (δεν αναφέρονται επώνυμα). 1982. «Αναρχοφεμινισμός: Η ουτοπία πράξη». Η Λάβρυς: Γυναικείος Λόγος κι Αντίλογος (1):18-19.

Τσαλίκोगλου, Φωτεινή. 1987. «Σεξουαλικός Καταναγκασμός: Η ακύρωση του γυναικείου λόγου». Δίνη: Φεμινιστικό Περιοδικό (2):51-55.

Τσίκη, Δήμητρα. 1983. «Οι φεμινίστριες αντεπιτίθενται στους βιαστές: Από τη δράση γυναικείων ομάδων για τους βιασμούς». Πόλη Γυναικών: Ανοιχτό περιοδικό θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων χειραφέτησης (11):28-29.

Τσούμπα, Γωγώ. 1982. «Αυτοάμυνα για Γυναίκες». Πόλη Γυναικών: Ανοιχτό περιοδικό θεωρητικών και πρακτικών προβλημάτων χειραφέτησης (6):6-9.

- Ψαρρά, Αγγέλικα. 1979. «Άμα η όρνιθα αρχίσει να λαλεί ως πετεινός, σφάξε την αμέσως (η διαμάχη Ροΐδη-γραφουσών)». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (3):3-13.
- . 1979. «"Γύναι, ποίησον ημίν,...Κυρία, έμπνευσον ημίν": ένα γυναικείο κείμενο του 1871». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):14-20.
- . 1979. «Γυναικεία περιοδικά του 19ου αιώνα.». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (2):3-13.
- . 1979. «"Θηλυκό μυαλό στα προβλήματα του δήμου": Γυναίκες και δημοτικές εκλογές.». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (1):74-79.
- . 1979. «Μια στιγμιαία συνάντηση φεμινισμού και σοσιαλισμού: η Auclert στο Συνέδριο της Μασσαλίας». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (1):9-11.
- . 1980. «Πορνεία: Συστήματα ρύθμισης και καταστολής». Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (4):17-27.
- Young, Marion Iris. 1981. «Υπάρχει "κόσμος" της γυναίκας; Μερικές σκέψεις γύρω από τον αγώνα για το σώμα μας» (μτφρ. Συντακτική Επιτροπή). Σκούπα: για το
- Yourcenar, Marguerite. 1979. «Ο τελευταίος έρωτας του πρίγκηπα Ζένγκι» (μτφρ. Άννα Φραγκουδάκη). Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα (3):38-45.

και τώρα αστράφτει πια στεφανωμένη
από πάχνη λευκή, απολυμαντική:
σκέφτεται να τελειώνει σήμερα
τουλάχιστον με τα πιάτα.

7

Οι άγριες στέγες

Ο κόσμος προσφέρει τα σπίτια του στην φαντασία σου.

Στην πραγματικότητα σε προσκαλεί σε ευγενικά δείπνα

όπου καλό θα ήταν να παραμένεις βουβή και παλουκωμένη στη θέση σου

όταν αρχίζουν οι γενεαλογικές αφηγήσεις.

Αλλιώς κινδυνεύεις, αντί για την απόγνωσή σου και τη δική τους,

να μάθεις περισσότερα από όσα χρειάζεσαι

για μυθικούς προγόνους που κινούνται πέρα από τα τοπία,

μέσα από τα δέντρα,

τα ριζωμένα σε φοβερό βάθος,

τα βουνά, τις θάλασσες και τα ποτάμια.

Πολύ πριν την μαζική κατασκευή αεροδρομίων

που διευκόλυναν τόσο την ζωή όλων σας.

Μετά σε περιμένει ο κίνδυνος της ταύτισης.

Οράματα στοιχειωμένα από πολέμους κι επαναστάσεις που δεν σε άγγιξαν ούτε

ξώφαλτσα,

αυτοσχέδια φορεία σε ορεινά μονοπάτια, αποβολές εγκύων γιαγιάδων καβάλα σε

γαϊδούρια,

κλεμμένες προγιαγιάδες, παππούδες που όρισαν το πεδίο της επανάστασής τους

περπατώντας το με τα πόδια, γονείς που τελικά υπήρξαν πριν και μετά από τα παιδιά

τους

ανεξάρτητα.

Και μέσα σε όλα αυτά ένας μέλανας, γερμανικός δρυμός ολοδικός σου:

Ποιός σε έριξε όμως εκεί, καταμεσής του χιονιά, δεμένη πάνω σε ένα έλκηθρο

να κατεβαίνεις με μίλια μία επινοημένη πλαγιά;
Όποια κι αν είσαι, δεν έχει σημασία απο πού και πόσο μόνη,
ο κόσμος σε καλεί όπως ο ουρανός τις άγριες στέγες
ο σκληρός, καθαρός ουρανός των ευρωπαϊκών πόλεων.
Σου προσφέρεται σαν παραγεμισμένη αγριόχηννα σε παραδοσιακό γερμανικό δείπνο
αν και μόνο στη φαντασία σου.
Σε ξεγελάει πως έχεις μία θέση στο τραπέζι
στην μεγάλη οικογένεια των πραγμάτων
και την ιστορία τους.

Γεια σου γιαγιά

Η γιαγιά μου γεννήθηκε κανονικά.

Με δύο πόδια, δύο χέρια και το

κεφάλι της στη θέση τους.

Με ιδιότητες και δυνατότητες.

Όταν όμως της ζητώ να μου πει την ιστορία της ζωής

της, μου μιλά για τον πατέρα, τον αδερφό, τον άντρα της.

Κομμένες οι θηλυκές καταλήξεις λοιπόν.

Ποιος γράφει και ποιος λέει αυτή την ιστορία;

Αυτή είναι η ιστορία της ζωής σου γιαγιά;

Αυτή είναι η ιστορία της ζωής ως τώρα, μου απαντά.

Τη βλέπω στη συνηθισμένη στάση της γερμένη στα

κάγκελα του μπαλκονιού ν' ατενίζει τον ορίζοντα

στηρίζοντας όλη τη θλίψη του κόσμου στα δυο της χέρια.

Λέω, δε μπορεί κάποτε θα 'ταν νέα κι όμορφη

γεμάτη όρεξη για ζωή.

Έπειτα, σκέφτομαι που κληρονόμησα τα μάτια

και τα μαλλιά της και πως μέχρι τα δύο

μου χρόνια, μου έμαθε να περπατάω όρθια

χωρίς να γονατίζω.

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Τηλ. 210 - 92 01 001

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ

--	--	--

ΠΑΝΤΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

002000098007